

DÉL-BIHAR FALVAI ÉS ÉPÍTKEZÉSE

ÍRTA
DR GYÖRFFY ISTVÁN

KÜLÖNLENYOMAT A NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ
XVII. ÉVFOLYAMÁBÓL

KIADJA A SZERZŐ

BUDAPEST
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDV. KÖNYVNYOMDÁJA
1917

Dél-Bihar vármegye települési és építkezési viszonyairól egy-két inkább részletkérdéssel foglalkozó cikk jelent meg idáig. E sorok írója foglalkozott a fekete-körös-völgyi magyarság települési viszonyaival¹ s pár szóval az építkezésről is megemlékezett. Az építkezéssel Viski Károly dr.² is foglalkozott, a ki rövid, de tartalmas dolgozatában főleg a Nagyszalontán és közvetlen környékén található parasztházakat ismerteti. A túlnyomó számú oláhsággal magyar író néprajzi szempontból alig foglalkozott, sőt az oláh írók sem végeztek semmi érdemleges munkát, ezért nem tartjuk feleslegesnek, ha vizsgálódásunk körét kiterjesztjük az egész Dél-Bihar vármegyére és pedig annak úgy oláh, mint magyar lakosságú falvaira.

Dél-Bihar falvai, formájukat tekintve, többfélék. A magyar falvak másfélék, mint az oláhok falvai, a minnek legfőbb oka az, hogy az oláh hegyi nép, a magyar síkföldi. Az oláhok alföldi falvai nagyobbrészt teljesen magyar formájúak, viszont a hegyvidéki magyar falvak között is találunk olyan típust, mely az oláhokéhoz hasonlít. A hegyvidéki falvak típusainak természetes kialakulását azonban közigazgatási intézkedések, az alföldi falvakét pedig, történelmi események igen erősen befolyásolták, úgy, hogy ezen hatások ismerete nélkül csupán csak a térkép tanulmányozásából e vidék falvainak településföldrajzát megírni nem lehet.

Az oláhok Erdélybe ez Magyarországgal határos részeire a magyarok és szászok után telepedtek be és pedig olyan területekre, melyeket a magyarok és szászok nem tartottak alkalmasnak a megszállásra. Ezek a területek — a magasabb hegyvidékek — az oláhok számára igen alkalmasnak kínáltak, mert az oláh hegyi pásztor volt. A Balkánról özönlő nép nyájjaival rövid idő alatt megszállotta e hegyvidékeket s az ott meghúzódó csekély számú szláv őslakosságot minél hamarabb felszívta. Az oláhok eleinte pászortanyáikon éltek, melyeket hol itt, hol ott ütöttek fel, állandóan akkor kezdtek letelepedni, mikor a törökök elől a Balkánról roppant számban beözönlő fajtestvéreik a hegyi pásztorokdást megjelenésükkel szerfölött megnehezítették, sőt mint kizárólagos foglalkozást sok helyen szinte lehetetlenné tették.

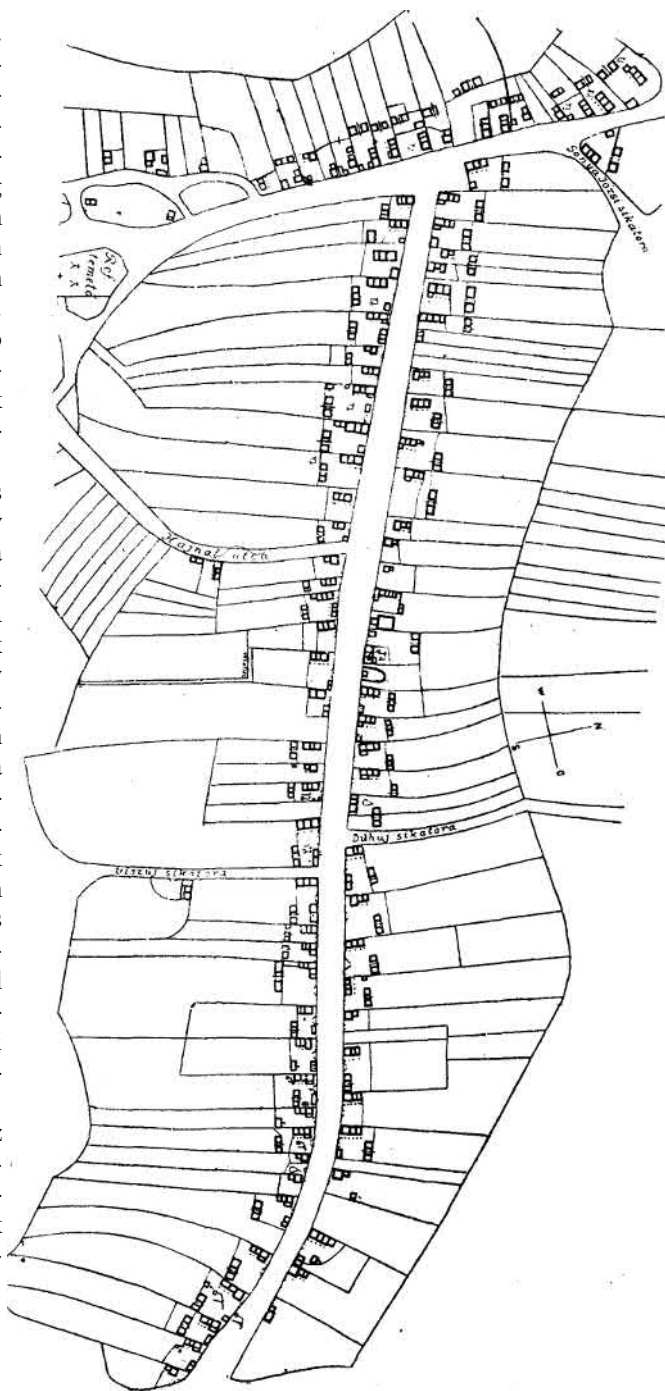
¹ Dr Györfly I.: A fekete-körös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete. Budapest, 1914.

² Régimódi házak Szalontán. Milyen lehetett a költő szülőháza? 8° Nagyszalonta 1911. 1—22 l. Különlenyomat a nagyszalontai m. kir. áll. főgimn. 1910/11. évi értesítőjéből.

A szükség aztán sok mindenre megtanította az oláhságot. Biharban a XIV. században hozzáfognak az erdők irtásához s ekkor kezdenek állandó jellegű tanyákat építeni. Míg a délbihari magyar faluk már a mongolpusztítás előtti időkből ismeretesek, az oláh faluk névleg is csak a XIV. században kezdenek feltűnedezni és pedig többnyire mint a magyar falvak függelékei. Dél-Biharban a mohácsi vészig alig ismerünk 10 oláh falut, holott ma az oláh falvak száma e vidéken megközelíti a kétszázat. Mint említettük, az első tanyák irtványokon keletkeztek s ezekből nőtték aztán ki századok folyamán a falvak.

Ha Dél-Bihar részletes térképét vizsgáljuk, úgy a hegyvidéken, mint a síkságon többféle falutípussal találkozunk. A legtöbb esetben a házak egy tömegben út vagy patak két oldalára sorakoznak. Gyakran azonban több házcsoportból áll a falu. Olykor a falu részben vagy egészben szét-szórva fekszik a hegyek közt. Gyakori különösen az alföldi részeken a népes falu, mely számos tervnélküli rendetlen utcából áll. Mindé típusok kialakulására a történelmi események nagyon közbejártak.

A török világ előtt az Alföld dúsán be volt népesítve fálvakkal, de a százados harcok e falvak jó részét örökre elsöpör-

1. á. Körösjánosfalva község alaprajza.

ték. Csak azok a falvak maradtak meg, a melyek katonai szempontból védettebb helyen feküdtek, vagy legalább is a falu lakossága a falu körül valami oltalmat talált. Az Alföld jó része ez időben mocsaras, vizenyős terület volt s a mocsarak, rétségek között lakó falvak ritkábban voltak kitéve nagymérvű pusztításnak. Bihar-nak a Körös Nagy- és Kis-Sárrétje is elég oltalmat adott, de még jobb bújóhely volt az a rengeteg erdőség, mely a Kis-Sárrét alatt kezdődött s Erdélyig tartott. A hol sem a rétség, sem az erdő nem adott elég oltalmat, ott palánkok, kastélyok, váracsok épültek s ezen városokban húzódott meg a veszélyeztetett vidék lakossága. Ilyen módon a sok apró községből kevesebb számú, de népes község keletkezett.

A gyakori felperzselést még túléltek volna valahogy a megmaradt magyar falvak, mert abban az időben építőanyag volt elég, a házak meg csak afféle putriszerű alkotmányok voltak. A 150 esztendő török harcok azonban a magyar lakosságot — az ország egyedüli katonáskodó elemét — csaknem teljesen felémésztették s még a nagyobb magyar falvak is elnéptelenedtek. A török világ után a földesurak az elpusztult vagy elnéptelenedett alföldi falvakba oláhokat hoztak, a kik egyrészt a vidék földrajzi sajátosságaihoz, másrészt az ott talált magyarság

2. á. Tárkány község kapujának megmaradt bálványai a fő utca végén.

életmódjához alkalmazkodva régi falvaiktól eltérő s inkább a magyarokéhoz hasonló falvakat építettek. A legtöbb oláh falu, melynek lakossága a török világ előtt magyar volt, települési formáját tekintve ma is a magyarokéhoz hasonló. Többnyire távolabb esnek egymástól és népesebbek is, mint a hegyi oláh faluk. Utcáik görbék, zeg-zúgosak, rendetlenek. Belsőtelek-egység nincs. Mai falu és háztípusuk az, a mi a környékbeli magyaré volt ezelőtt 50—100 évvel. Ilyen községek pl. Tenkeszéplak, Kisháza, Karaszó, Alsókocsoba.

A hegyi oláhság ősi települési formája az irtvány. Az oláh pásztor kiszemelt magának a hegyoldalon egy alkalmas területet s ott az erdőt köröskörül akkora sugárban kiirtotta, a meddig a baltáját el tudta hajítani. Ha rest volt a fát kivágni, akkor égetéssel csinált irtást s az eresztvényt addig legeltette kecskéivel, míg a gyökere is ki nem vészett. Tanyája körül a földet nomád módra jól-rosszul felturkálta s bevetette azzal, a mi szerény igényei kielégítésére feltétlenül szükséges volt és megtermett. Lassanként az egész vidék hegyoldalain hasonló tanyák keletkeztek, míg végre minden hegyoldalnak meglett a maga gazdája. Újabb tele-

péket már nem lehetett létrehozni s megkezdődött a hegyi tanya népesedése, faluvá való alakulása. Ez a folyamat Dél-Biharban a török világ eleje és vége közötti időkre tehető. Idővel az állattenyésztés csökkenése, a föld terméketlensége s a népesség rendkívüli módon való szaporodása arra kényszerítette az oláhságot, hogy újabb megélhetési forrás után nézzen. Ilyenül kínálkoztak a Rézbánya és Vaskóh körüli réz-, vas- és aranybányák s a rengeteg erdők, melyek épület- és szerszám-fának alkalmas anyagot bőven szolgáltatottak. Századokon át Dél-Bihar hegyvidéke látta el gazdasági szerszámokkal, épületfával az Alföldet egészen a Tiszáig. Az Alföld ekkor lett a bihari hegyvidéki lakosság tulajdonképeni kenyéradó földje s mai napig az Alföldből él az egész hegyvidéki nép, mert földje már századok óta nem tudja eltartani a rajta élő lakosságot.

Dél-Biharban egész a legújabb időkig minden falunak megvolt a maga ősi iparága. A feldolgozásra kerülő anyag legtöbbször a falu határából került ki.

Rézbánya és Vaskohászod lakói 1600 óta egész a legújabb időkig bányászok voltak. Krajoval,¹ Alsófüves, Kerpenyéd, Körösbarafalva lakói századok óta kovácsok.

3. á. Kisnyégerfalva kapuja a dragánfalvi utca végén.

A Biharmezőiek aranyat mostak. Biharszenes, Biharkristyór, Rény, Herzafalva, Alsómezős, Felsőmezős szénégetéssel foglalkoztak. Mindezen falvak a bányáknak dolgoztak, abból éltek.

A közelebbi vidék számára a következő falvak dolgoztak: Köröstárkány, Belényessonkolyos, Magyarcséke, Magyarremete magyar lakosai századokon át fazekasmesterséget űztek. A mesterséget később Alsómezős, Kerpenyéd, Lehecsény oláhsága vette át. Mészégetéssel Belényessonkolyos foglalkozik s nagy kivitele van az Alföldre. Bondoraszó lakói régidő óta csapók s szürposztóval kereskednek. Szerbesd és Kabafalva lakói szürszabók, az alsófeketevölgyiek takácsok, a kerpenyédiék tímárok, az alsófüvesiek csizmadiák. Tárkánynak mintegy 150 év óta legfontosabb foglalkozása a pálinkafőzés, azelőtt pintérek voltak. A többi falvak legnagyobb része faiparral foglalkozott s a távolabbi vidék, az Alföld számára dolgozott.

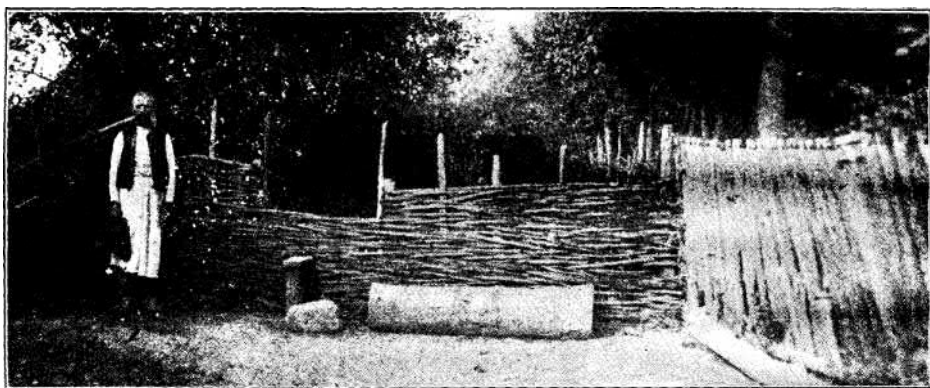
Igen sok falu zsindegyhasogatásból élt. Ilyenek voltak pl. 1600-ban: Vasaskö-

¹ Vaskóhba olvadt be.

falva, Biharmező, 1642-ben Borda, Bruda,¹ Zlavest,² Bondoraszó, Ferecs, Felső-kocsoba, Gyepüsolyos, Fonóház. Pintérkedéssel a hegyvidéki magyar falvak foglalkoztak, dézsát, vedret azonban az oláhok is csináltak.

A fitrészések ősi fészke Gurány; Vasaskőfalva, Bibarmező is foglalkozott deszkahasogatással. A Bondoraszóiak az asztalosmesterséget is űzték. Az ács faragómolnár és kerékgyártó mestereget jobbadán az Alföldre benyúló rengeteg erdőben levő magyar falvak folytatták, mint pl.: Berekbőszörmény, Ártánd, Tenke, Bélfenyér, Gyanta, Feketebátor, Barmod, Tamásd, Árpád, Erdőgyarak. Épületfákat a nagyszalontaiak, bélkalocsaik, olcsaik, bélnagymarosiak, botfejiek és pusztahodosiak készítették.

Mivel a hegyvidéken a falvak legnagyobb részének existenciája, tekintve a föld terméketlen voltát, egy bizonyos mesterségre volt alapítva, a falu mindjárt elpusztult, vagy elnéptelenedett, ha a mesterség bármilyen okból megszűnt. Erre pedig gyakran

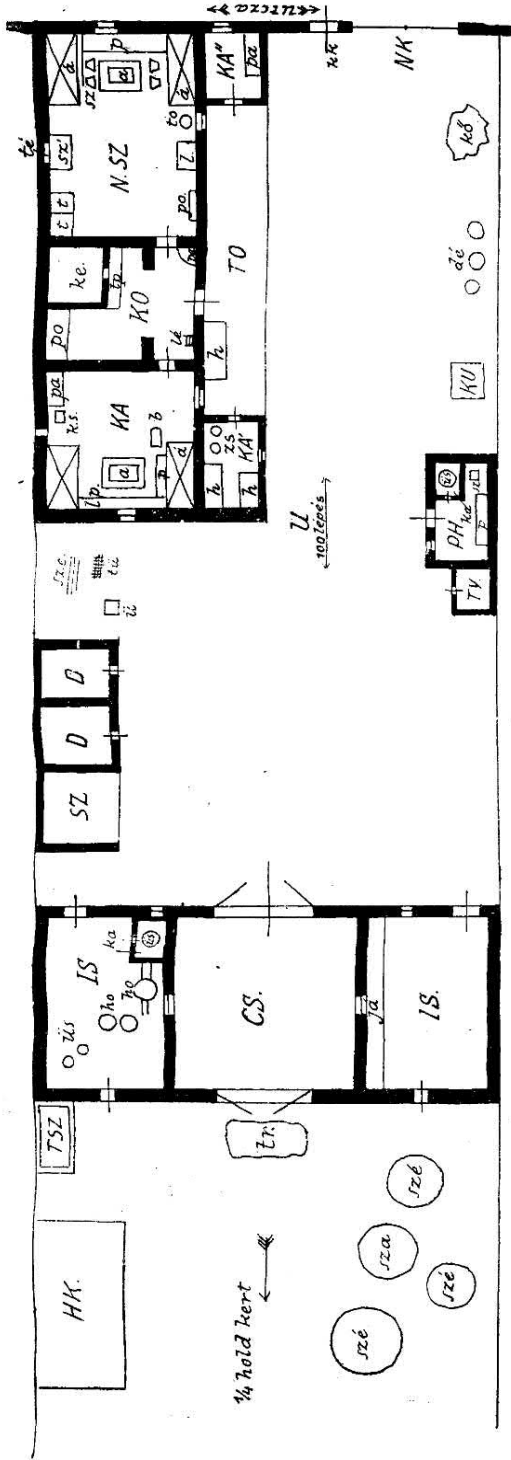
4. á. Mezőkapu *hácskó-val*. Magyarremete.

volt eset. Mikor a rézbányavidéki bányák kimerültek, a rézbányai magyarság mindjárt kivándorolt s a bányákból élő falvak rohamos pusztulásnak indultak, több falu teljesen eltűnt, illetve maradványa közigazgatásilag beolvadt valamelyik szomszédjába. A faiparral foglalkozó hegyi falvak az erdők kipusztítása után szintén így jártak. 1715-től kezdve az oláhság nagy mértékben kezdett kitelepedni az Alföldre, ezért is sok falu elnéptelenedett. Ha tehát két vagy három egymással össze nem épült nagyobb házsoportot látunk egy faluban, azokat úgy tekintjük, mint egykor Önálló falukat, melyeket csak újabb, közigazgatási szempontból kapcsoltak össze. A XVI—XVII. században oklevelekben szereplő, de mai közigazgatási térképen fel nem tüntetett községek nagyobb részét ma is megtaláljuk a részletes térképen, csak úgy keressük, mint valamely falu alkotórészét! Legtöbb esetben még össze sincsenek épülve. Ilyenek pl. Biharlonkában Urzest és Burgyest, Gyegyesényben Vojén, Petrelényben Zavojén, Szerbesdben Foltefalva és Zsukány,³ Vaskóiban Körösbarafalva,³ Czigányosdban Pakalest és Pantasest, Gorbolyfalvában Dzsoszán és Gojla, Gyepüsolyosban Felső-Petrász, Kosgyánban Podány, Pócsafalvában Velesd,³

¹ Borda mellett volt.

² Pócsafalvánál.

³ Egybeépültek.

5. á. Magyar ház és udvar alaprajza. Köröstárkány.

U: udvar, TO: tornác. A tornác két végén: KA', KA'': kis kamrák, bennük pa: pad, h: hombárok, zs: zsákok, — KO: konyha, benne ke: kemence, tp: tüzelőpatka, po: polez, pa: pad, lé: létra. — N. SZ: nagyszoba vagy tisztaszoba, benne á: ágy, a: asztal, sz: székek, p: pad, t: tűzhely, to: tojásos bodon, l: láda, po: polez, té: faltréka. KA: kamra, mely tulajdonképpen lakószoba, benne lp: padláda, a: asztal, ks: kenderszós nyalábok, pa: sárpatka, p: pad, á: ágy, b: bőléső — A ház végénél lévő épület helyiségei SZ: szin, D: dísznőlak. — A házal szemben lévő kis épület: PH: pálinkafőző ház, üs: üst, ka: katlan, p: polez, sz: asztalszék, TY: tyuköl — Az udvaron: KU: kút, dé: dézsák, kő: kőrakás, kk: kiskapu, NK: nagykapu. Sze: szekérnek való fák, ü: türe való fa, ü: üstrejtő lyuk. Az udvar végén lévő épület CS: csűr, IS: istállók, já: jászol, üs: üstök, ka: katlan, ho: hűtőhordó a pálinkafőzéshez. — A csűr mögött: tr: trágyadomb, szé: széna-boglyák, sza: szalmaboglya, TSZ: téglaszin, HK: hagymás kert.

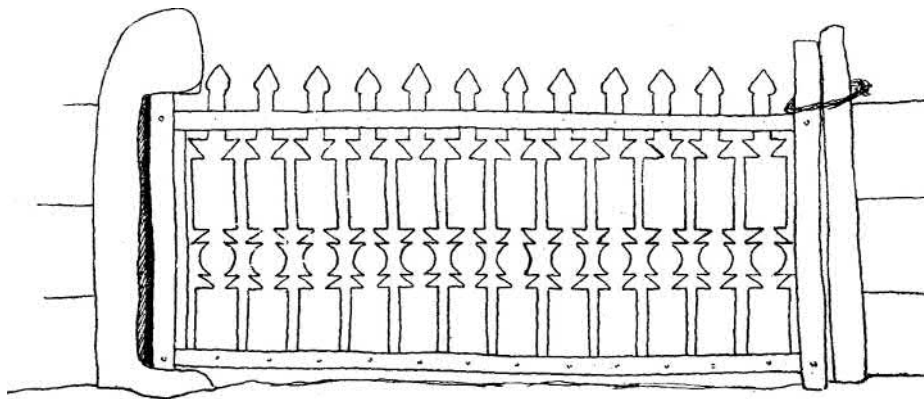
Robogányban Lázúr,¹ Bihardobrosdban Vásznosfalva (Govorest), Cseszvárában Posga, Körösszáldobágyban Szelistye, Szitányban Turbolyfalva,² Venterben Bratafalva, Veresfalvában Krecsány,¹ Gyantában Rohány, Csontaházában Patakfalva³ stb.

A délbihari oláh telepek csaknem kivétel nélkül mind irtványokon keletkeztek, ennél fogva az oláh falvak ősi típusa ma is az irtványközség.

Az 1715. évi összeírás szerint az egyes oláh községeknek nincs külön szántóföldjük, hanem csak kertjeik, melyek az erdőben vannak szétszórva s házaik ezen kertekben vannak.⁴

Ez az összeírás a hegyvidéki magyar falvakról azt írja, hogy inkább foglalkoznak földműveléssel, mint az oláhok.

Az oláh falvak közül mindössze Drágcsékét, Pozsgát, Karáncsfalvát, Felső-

6. á. Nagykaputípus Gyepösolymoaról.

¹ Egybeépültek.

² Turburest.

³ Valány.

⁴ Orsz. levéltár 1715. évi jobbágyösszeírások, Bihar vm.

Kis-Kér: „Noviter insessa est. Agri sunt in Silvas conversi, quos tamen habent penes domos in hortis.”

Szabolcs: Az erdők között szétszórt házaiknál levő kertjeikben vannak törökbúza termelő kertjeik.

Báródság, Ötfalu, Tízalu: A házak szétszórva vannak az erdőkben, törökbúzatermelő kertjeik a ház körül vannak, egyebütt szántóföldjük nincs.

A magyarszéki és vaskóhi járás falvai: „egysorsúak, földjeik a ház után elosztvák és felkerítvék, másutt földjük nincs. Táplálékul zabot és törökbúzát vetnek. Legelő van elég.”

Belényesi és Béli járás falvai: „Praeinsertarum possessionum aut potius villarum, in quibus nee iudices sunt sed dirigunt per ispanos. Incolae habent agros suos saepibus circumdatos penes domos suos, quas habent in montibus dispersas procul a servitiem. Terra est inter montes et Silvas, arena sterilis. Colitur 4 bobus, procreatio est duorum et medii cubulorum. Inseminaturam quam faciunt demetant ipsorum famúiae. Hospites ipsi pergunt ad partes exteriores, ubi frumentum uberius ereseit pro metendo et trititando et se quod ibi acquirunt eo intertenent familiam suam, quamvis id quoque saepe dividant, pecuniam in suos necessitates alias convertentes, non habentes modum, unde sibi prosperare possint sumptus, utuntur potissimum turcico tritico.”

Tenkei járás hegyvidéki részének falvai: Ezen helységek az erdők között vannak, a házak egymástól távol, szétszórtak; szántóföldek és rétek a házak mellett. Többnyire tengerit vetnek.

topát, Alsótopát említi, hogy külön szántóföldjük van s ezt két nyomásban használják. A magyar falvak azonban mind ilyenek, kivéve Bélfenyéért, hol az évenkénti földosztás divatozik.

De az Alföld felé eső vagy az Alföldön levő erdőségekben is voltak olyan községek, melyeknek házai irtásokon szétszórva voltak s a szántóföld a házak körüli kertelésben terült el. Ilyenek voltak pl. Kisürögd, Bikács, Nyárszeg, Székelytelek.

A béli járásban levő Tönköd, Bélhagymás, Bélörvényes, Botfej községek 1735 táján még szét voltak szórva az erdőkben.¹ A béli járás többi községe kevés kivétellel később települ.

Még az 1770. évi úrbéri összeírások szerint is a falvak jórészének házai az erdőkben szétszórva fekszenek.²

Ha most elővesszük a Speicalkarte lapjait és végigtekintünk Dél-Bihar községein, arra az érdekes tapasztalatra jutunk, hogy ma alig van egy néhány szétszórt irtványközség. Még leg-

többet találunk Kolozs-

megye felől, de Zaránd (Arad) megye felől már alig van. Sőt, a mint átlépjük Bihar határát a Fehér-Körös völgyében a legtipikusabb „rendezett”

községeket találjuk. Olyanok ezek, mint a dél-magyarországi telepes községek. Négyszögalakúak, nyílegyenes utcákkal. Pedig ezek régi községek, legalább is olyan régiek,

mint a bihariak. Ha meg akarjuk érteni ezeknek a mai községeknek a keletkezését, hiába nézzük a térképeket. Földrajzi okok nem indokolják e típusok kialakulását. E típusok keletkezéséről egyedül a történelem adhat felvilágosítást.

Az oláh, mint általában a nomád nép az enyim-tied-övé fogalmak között hajdan nem igen tett éles különbséget. A lopást, rablást a török világ vége felé egyre emelkedő elszegényedés még jobban meggyökerezett. A kurucz háborúban a délbihari oláhok, mint kuruczok és hajdúk tevékenyen részt vettek s az évtizedes harcok alatt a békés polgári munkától teljesen elszoktak. A kurucz világ után egy részük még tovább folytatta a háborús idők megszokott életmódját az előrehátra kóborlást és fosztogatást. Így volt ez, ha mindjárt kisebb mértékben a magyaroknál is. A XVIII—XIX. század híres betyárvilága a kuruczkor folyománya. Egész sereg „hajdúének” él ma is a nép ajkán a híres rablókról.

7. á. Kontyos kétosztatú oláh ház, Tárkányka.

¹ Orsz. Itár. Urb. et conser. Fasc. 117. N. 89.

² Ezt írják a többek közt Csételekről: „Mágúj és Kába uraimék részén valók, mint-hogy nem jobbágyok és a házhelyeken kívül, sem telekek sem egyéb földek nincsen, a miolta azon házhelyet az erdőből csináltak, szolgálnak ki 6 ki 8 napot.”

A XVIII. században Dél-Biharban a rablók garázdálkodása félelmes arányokat öltött. Nem kímélték sem az urat, sem a parasztot, a magyart éppúgy kifosztották, mint az oláhot. 1720 táján pl. mintegy ezer főnyi *krizsány*¹ rontott át Biharból Alsó-Fehér vármegyébe a *topány*³-okra valami határigazítás és jószágelkötés ürügyével és olyan verekedést vittek végbe a havasokban, hogy csatának is bátran beillett volna. Számos sebesült és halott maradt a helyszínen, azonkívül a győztesek megfelelő számú jószágot is elkötöttek.

Általában nagy csoportban jártak a tolvajok s a hegyekben szétszórt oláh házakat a legnagyobb könnyűséggel fosztották ki, mire a szomszéd házból segítség jöhetett volna, a rablók már odább állottak, vagy szétrebbentek. Üldözni is alig lehetett őket. Nem volt elég pandúr s a mi a fő az oláh nép legtöbb helyen egyetértett a rablókkal. 1787-ben egy-egy betyár fejére 100 aranyat is tűztek ki, de minden eredmény nélkül. Egyúttal szigorú rendeletet is adott ki a vármegye, melyet faluról falura kihirdettek: „Eő felsége kegyelmesen rendelni méltóztatott, hogyha ennek-

8. á. Kétosztatú oláh ház külső kemenczével, Vaskóh vidéke.

közelebb tolatnák egymáshoz, hogy a szomszédok egymás segítségére siethessenek s a gonosztevőket könnyebben elfoghassák. Azonnal intézkedett is a szétszórt házakból álló falvak összebépítése iránt. E végből a vármegye nov. 13-án az átépítendő házakat egy évre minden teher alól felmentette, felszólította az uradalmakat, hogy a régi házak korhadt gerendái helyett elegendő fát engedjenek kivágnatni erdeikből, megengedte, hogy az igenis hosszan elnyúló falvakból *alsó* és *felső falut* alakítsanak. Különben — úgymond a felirat — alig remélhetni, hogy ezt a meglehetősen vad és latorsághoz szokott népet igaz útra s jobb erkölcsökre lehessen téríteni.“

A szétszórt irtványfalvak összehúzás a legjobb megoldásnak látszott s a

utána az oláhok haramiáskodnak, vagy a haramiáknak akármin módon segítségekre lesznek és vélek egyet értenek, egész familiástól együtt az országból számkivettettek és más idegen országban által tétetnek.“³

A szomszédos Arad megyében is így volt, 1781-ben a helytartótanács megkérdezte Arad vármegyét,⁴ „mit akar tenni az ott nagyon elszaporodott rablások megakadályozására? A vármegye egész őszinteséggel azt felelte, hogy ő ilyenkor minden községben egy-egy akasztófát szokott fölállítani; most azonban azt is jónak látná, ha a községek nagyon szétszórt házeit, a mik úgylis fából vannak összetákolva,

¹ Körösvidéki.

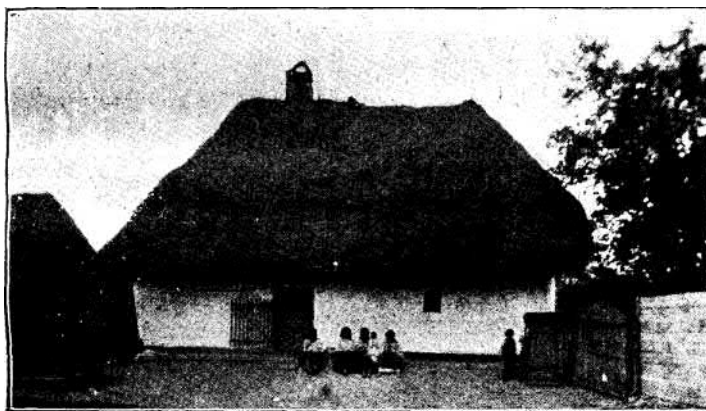
³ Czop, mócz, Topánfalva vidéki.

⁴ Belényes város levélt. Körözési jk. 1787.

⁵ Márki S.: A Hóra lázadás magyarországi része. Budapest, 1894. 4. 1.

helytartótanács elrendelte a szomszédos Zaránd és Bihar vármegyékben is. Zaránd vármegyében a Fehér-Körös völgyén a legnagyobb szigorral hajthatták végre a rendeletet, mert itt ma már alig van irtványközség s a mi van, valószínűleg a későbbi korban keletkezett. A községeket mérnöki terv szerint kényszerítették egyenes utcákba s ha a mai térképeket nézzük, úgy látjuk, mintha mérnökcsinálta szabályos bántási telepes községek volnának, pedig ezek régi községek, lakossága is régi irtványos nép.

A melyik vármegyében vagy járásban nem avatkozott be a mérnöki kéz, ott az összetelepedett falu rendetlen maradt. így Bihar vármegyében csak avval törődtek, hogy az oláhok valamely út mellé együvé költözzenek. Itt aztán nincsenek is annyira természetellenes falutípusok, mint Zaránd vármegyében. Sőt olyan helyeken, a hol a terepviszonyok miatt lehetetlen volt az összetelepedés, ott nem erőszakolták. Az élesdi járásban pedig úgy látszik, hogy nem is hajtották végre az irtványok össze-

9. á. Kontyos háromosztatú oláh ház, Kisnyégerfalva.

húzását. Általában beérték a fenyegetéssel, mert ha erőszakot alkalmaztak volna a nép mind elvándorol az Alföldre s a hegyvidék lakatlan marad.

Az oláhok új falutípusai azonban sok rokonságot mutatnak a régi magyar hegyi falukkal, mert ezeket ők is jól ismerték s önkénynt kínálkoztak mintául, de a vármegye sem törte a fejét új formákon, a hol belefolyt az építkezésbe, ott a magyar forma lebegett a szeme előtt.

1864-ben, a mikor Pesty Frigyes összegyűjtötte Bihar vármegye helyneveit¹ az oláh nép még sok helyen emlékezett a helység összehúzására és ezt a körülményt *fel is jegyezték* a kérdőívekbe. Ilyen községek pl:

Benyefalva: „Azelőtt a hegyeken szétszórva néhány viskó képezte a helységet s 1864-ben is „fiókközség“.

Boklya: „Jelenlegi helyén a törökök kiűzése óta áll, azelőtt a hegytetőkön alig számlált 18. házat.“

Bucsum: „e község lakosai mind juhászok, a határ területen pajtákban laktak s ezelőtt mint 150 évvel húzatott össze a község.“

¹ Nemzeti Múzeum könyvtára. Bihar vm. helynevei. Kézirat.

Csékehodos „helység II. József császár uralkodása alatt vonatott össze, mert azelőtt a hegyen volt szélyel szórva.“

Kapocsány. „Ezen helység is II. József császár uralkodása alatt vonatott össze, azelőtt mint a többi oláh falvak szélyel szórva volt a hegyeken.“

Kótliget: „E község mintegy 180 éve húzatott össze, lakosai pásztorok voltak.“

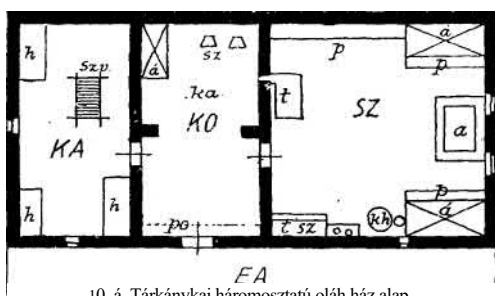
Szombatság: „Ezen helység II. József császár uralkodása alatt a határban levő hegyről vonatott össze a lapályba s a hegyeség ott volt, a hol most a szántó-földek vannak.“

Isztrákos. „Ezen község valami 130 év óta van összehúzza lakosai mint juhászok szétszórva laktak.“

Tagadómedgyes: „Az öregebbek állítása szerint M. Terézia idejében telepített a mai helyére, azelőtt szétszórva a hegyeken alig számlált 30 házat.“

Tinód: „II. József idejében — elszórva lévén — összehúzatott. “

A nép vallomásának egybehangzóságát legfeljebb az évszámokban mutatkozó

10. á. Tárkánykai háromsztatú oláh ház alaprajza.

FA : ereszalja, SZ : szoba, KO : konyha, KA : kamra, á : ágy, p : pad, a : asztal, t : tűzhely, tsz : tálas szekrény, kh : káposztás hordó, sz : székek, ka : kéményaljja, po : polcz, h : hombár, Szv : szövőszék.

különbség zavarja, az időpont azonban a Hóra-féle lázadás előtti években 1780 — 1784 között lehetett s talán a népnek százados tanyáiról való erőszakos elszakíttatása és a természetének meg nem felelő községbe való tereltetése is egyik oka lehetett a zendülésnek.

Dél-Bihar magyar községeire természetesen nem vonatkozott az összehúzási rendelet, mert ezek a községek századok óta mai formájukban élnek. A magyar, a hol erdőirtással szerzett magának földet, ott is egy csoportba telepedett. Szétszórta irtványos magyar község csak egy van, Magyarcséke irtvány, de ez a múlt század végén a 80-as években keletkezett.

Az oláhok igen nehezen törődtek bele az új rendbe, és nagyon sokszor megpróbáltak ismét szélyel széledni. 1794-ben¹ például azt írja a vármegye:

„Tapasztaltatván, hogy némely járásbeli helységekből a T. ns. vármegye régi szoros parancsolata ellen némely lakosok a házokat a sorbúi ismét kiviszik és az erdőbe s más helyekre elszélednek és azáltal a jó rendet felbontják, arravaló nézve kemény büntetés alatt parancsoltatik minden helység bírójának, hogy az efféle lakosokat a régi házhelyekre visszaköltözni és az helység rendjén kívül felállított házokat elhagyni kényszeríttessék, egyszersmind tudokra adván azon kiköltözött embereknek áztat, hogy ha a jövő dicalis conscriptio alkalmatosságával még házok a falun kívül lesz, az minden kegyelem nélkül el fog égettetni.“

Még ez évben újból fenyegetőzik a vármegye:

„Nem régiben currentáltatott, hogy az helységből kiköltözött és elszéledett

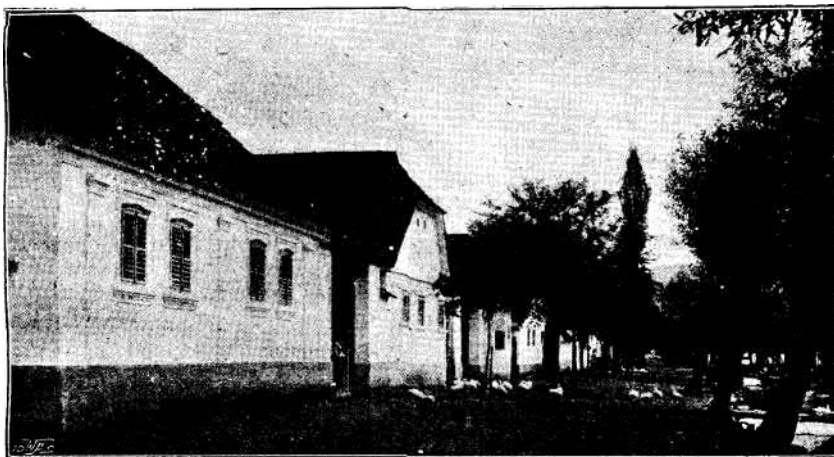
¹ Belényes város tjk. 1794.

lakosok a régi jó rendtartás szerint ismét költözzenek vissza lakóhelyeikre, most ezen dolog a tekintetes nemes vármegye előtt előfordulván ott ismét meghatározhatott, hogy az afféle lakosok a falakba visszaköltözzenek, mert különben ha conscriptio alkalmazásával ott találtatnak, minden irgalmatosság nélkül fel fognak házaik gyűjtetni.“

A következő évben ismét azt írja a főszolgabíró:

„Tudtokra adják bírák azon lakosoknak, a kik az helységből kiköltöztek, hogy Szent György napig vissza költözzenek, mert ha nem cselekszik, ekkor magam megyek ki több tiszt társaimmal együtt felégettetem házaikat és kalibáikat.“

De még a pusztákon sem engedték, hogy a nép szétszórva telepedjék le, legfeljebb nyáron lakhatott künn a földjén, Bihar vármegye 1795-ben ezt mondja: „A hodoseli pusztán lakók eránt a végeztetett, hogy őket mind belényesi mind szalonthai járásbeli szolgabíró urak arra kényszerítsék, hogy ezután télire lakásaikat

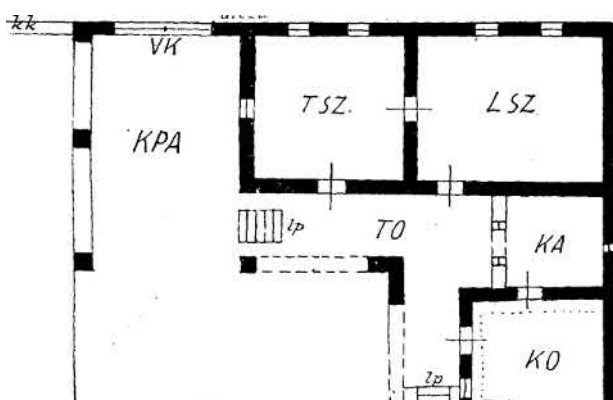
11. á. Görbe ház utcza frontja. Köröstárkány.

a faluba vegyék s az végeztetett, hogy semmi falubelieknek a maguk falujuk határán szállásokat tartani szabad nem lészen, a minthogy ez már többször is determináltak, mely szerint azok a szállások, a melyeket magok a lakosok el nem rontanának, ezentúl széllyelhányattassanak.“ 1796-ban: „A faluba visszaköltözés ismét sürgettetik és október utolsó napjáig terminus adatik, azután a ház felégettetik.“

A török világ alatt elpusztult falvak megszállása 1711 után kezdődött. Az 1715. évi összeírásakor egy-egy oláh faluban 3—5 adózó család lakott a többi földhözragadt szegény. A faluk egy részét az összeírások csak „villa seu possessio“ emlegetik. 1715-ben Hódosnak csak egy lakosa van „solus inter Silvas residens“. De a nép ugyanis már ekkor megkezdte a termékeny Alföld felé tódulást. Helyükbe Erdélyből és a szomszédos Zaránd Arad vármegyékből jöttek új jobbágyok.

A béli járás a török világ alatt teljesen elpusztult, csak 3—4 községe tengődött a hegyek között. A váradi püspök, mint földesúr itt fekvő pusztáit belényesvidéki oláhoknak adta bérbe, a kik eleinte hazulról művelték a földeket, majd

lassanként odaköltöztek a pusztákra. Így árendálta 1732-ben Biharfenyves Pusztahódost és Benyessedet, Biharmagura Kislakát, Kiskóh Pusztaszuszágot,¹ Bontosd Olsát, Belényesszentmárton Bélkarolyt, Tatárfalva Kalmigyot,² Henkeres és Köszvényes Bélkalocsát, Mézes Hegyest, Telek Pusztahollódot, Telek és Talp Boklyát; Tagadó Medgyest; Bél Béli mocsolyát, Béli márkaszék Poklusiczát,² Tönköd Cserét,² Vajdafalvát,² Havaspoklos és belényesvidéki oláhok Bántolmácsot, Tisztásfalva Bondoraszót, Bélörvényes Kiüt.² Ezen pusztákon a bérlők lassanként otthagadtak s mai napig is ott laknak. Az 1735. évi urbéli összeírás megjegyzi, hogy Bélrogoz, Sajád és Béli királymező éppen most népesedik, ez utóbbi lakosai Biharfenyves, Bondoraszó és Petrelény belényesvidéki falvakból származnak, valamint ekkor népesedik az egész béli ispánság. A beköltözők Zaránd megyéből és Erdély határos részeiből jönnek. Bogyót, valamint Béli városát is erdélyi oláhok ülik meg. Pusztahollóra biharkabai, méz-

12. á. Kisnyégerfalvi magyar görbeház alaprajza.
 VK : vaskapu; KPA: fedett kapualja; TSZ: tisztaszoba;
 LSZ: lakószoba; KA: kamra, KO: konyha, TO : tornác,
 lp : lépcső, pl : pinczelejárát; U: udvar, kk : kőkerítés.

hatalom mérvének mikénti alkalmazásától függött. Az oláh nép az összetelepítés után is megkísérelte ismét a hagyományainak és életmódjának megfelelő irtványos tanyákra szélyelszédni, de a vármegye, ezt ha kellett, erőszakkal is megakadályozta. A József császár vaskezü telepítési politikájának első gyümölcse a közbiztonsági állapotok jelentékeny megjavulása lett, későbbi gyümölcse pedig az, hogy falvak az ország kulturális haladásának részeseivé lehettek, míg a megmaradt irtványok a kulturális haladástól még nagyon hosszú időre el vannak zárva.

Az oláhoknak az ismét szélyelszédésre irányuló törekvésük, mintegy 30 évig tartott, legalább a vármegye tiltó rendeletei azt mutatják. Ez alatt az idő alatt a falvakban egy új nemzedék született és nőtt fel, mely már megszokta a társas együttélést. Azon pusztákon azonban, melyeken 1784 után kezdtek megtelepedni,

gedi, dusafalvi, havasdombrói és nyimesdi oláhok is jönnek.³ Pusztahódos, Kis és Nagykáránd, Pusztaszuszág és Bántolmács különben csak 1864 után lettek önálló községek.

Amint fentebb láttuk az eredetileg tanya szerűen szétszórt irtványközségeket II. József közigazgatási okokból karhatalommal vonatta össze. Az öszszevont községek rendezésének mérve is a kar-

¹ Fényes szerint 1839-ben is még Szuszágot kiskóhi és biharfenyvesi s más belényesvidéki lakosok tartják árendában s mintegy 30 házban 150-en szüntelen itt laknak.

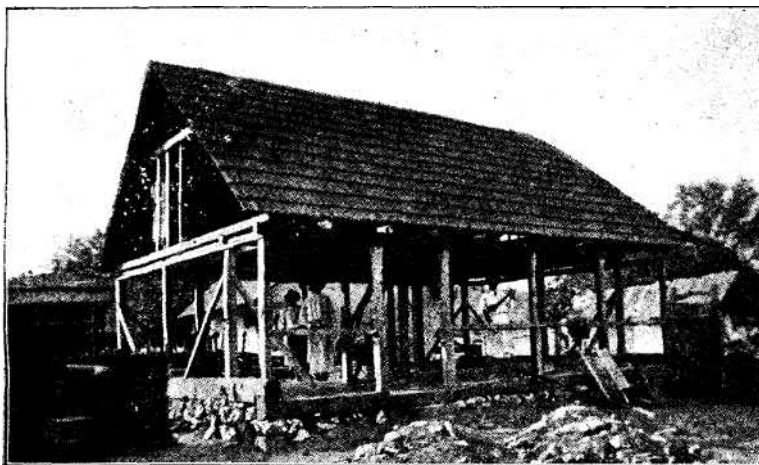
² Ma is puszták.

³ Dr Györfly I.: Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta Budapest 1915.

de a végleges megszállás csak a múlt század elején ment végbe, az oláhság ismét ősi módon, szétszóródva telepedett le. Ilyenek Pusztahodos, Pusztaszuszág és Bántolmács. Érdekes, hogy ez a két utóbbi község már egészen az Alföldön van, mégis a házak úgy szét vannak szóródva, mint a hegyvidéki irtványokon. Az oláhok itteni települése nem analógia nélküli. Az újabb korban az oláhországi síkságra és Dobrudzsába kivándorolt oláhok hasonló módon telepedtek meg.

Az ősi irtványközségek közül kevés maradt meg Dél-Biharban. Legtípusosabb egyúttal legrégebb ezek között Havasdombró. Lankás, Bihardobrosd, úgyszintén Biarrósa újabbak. Biarrósa azonban nem teljesen irtvány.

A részben irtvány, részben csoportos község úgy jött létre, hogy a II. József korabeli összehúzás után a lakosság egy része lassanként ismét szélyszeledt a hegyek között. Ilyenek pl. Ferice, Tárkányka.

13. á. Épülő ház. Magyarremete.

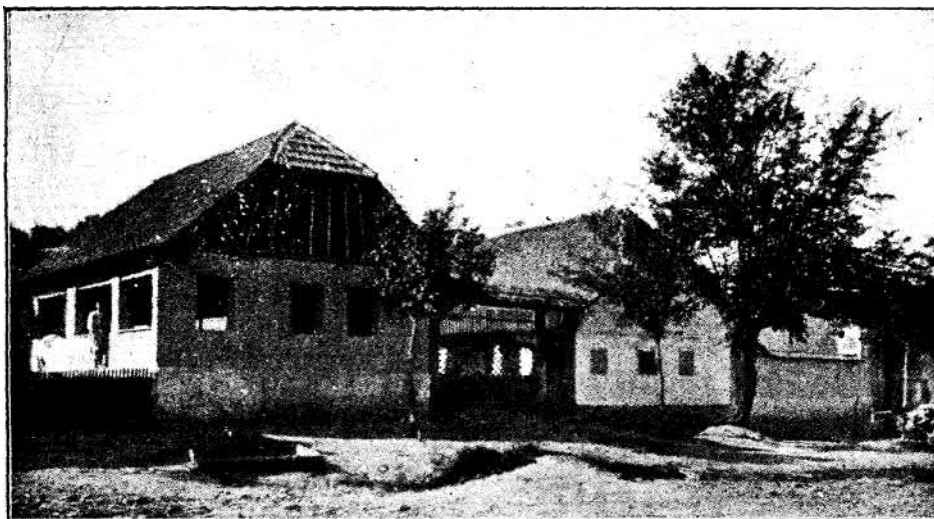
A falvak egy másik típusa a csoportos falu. Ez is hasonló az irtványfalvakhoz, csak hogy itt az egyes irtványos családok szaporasága nem széledt el, hanem helyben maradt s házaik idővel népes tanyákká nőttek s annakidején nem húzattak össze. Jó típusa a csoportos községeknek Biharkristyór, mely kilencz külön részből áll, melynek mindegyike egy-egy nemzetségnek a fészke. Ilyen Belényesforró is. Ide tartoznak azon kisebb falvak is, melyek határán több allodialis birtok volt s ezek cselédnépsége lassanként több apró fiók falut hozott létre. Ilyen pl. a Kliti puszta Bélörvényesnél.

Formailag ide sorozhatók azon falvak is, melyek az idők folyamán lassan elnéptelenedtek s elcsökevényesedtek. Ezekből a közigazgatás kettőt-hármát összecsatolt, sőt nevüket is meghagyta egészen az utóbbi években történt helységnév-törzskönyvezésig, a mikor az összetett nevek közül csak egyet tartottak meg. Ezek az egykor önálló községek a valóságban többnyire még ma sem olvadtak össze. Ilyen pl. Czigányosd (Pakalest-Pantasest-Cziganyest), Biharlonka (Lunka-Urzsest-Burgyest). A két kis községből alkotott közigazgatási község Dél-Biharban igen gyakori. Ilyenek pl. Gyegyeseény (Gyigyisen-Vojén), Petrelény (Petriken-Zavojen)

stb. Ezekhez sorolhatjuk az *Alsó-* és *Felső-*községeket, melyek gyakran egybeépültek, de közigazgatásilag többnyire ma is különállók. Létrejöttüket többnyire II. József azon rendelkezésének köszönhetik, hogy a hosszan elterülő írtványfalvakból alsó és felső községet kellett alakítani. Ilyen ikerfalu sok van Bihar vármegye hegyvidékén.

A falvak legfejlettebb formája a magyaroknál található. Ezek jellemző sajátága, hogy egymásmellé zárkózott nemzetségek házaiból állanak. A hegyvidéki magyar falvak utczái többé-kevésbé egyenesek, de az alföldi falvakéi rendetlenek, girbe-görbék. Kivételek azok a községek, melyeknek utczáit tűzvész vagy árvíz után újból rendezték.

Az összehúzott oláh falvak többnyire út vagy patak mellé települtek. A leg-

14. á. Magyar házak székelykapuval, Köröstárkány.

egyszerűbb esetben a falu csak egy sor ház az út vagy patak egyik oldalán (Alsó-Felsőmezös, Kiskóh). Néha a házak váltogatva következnek az út két oldalán.

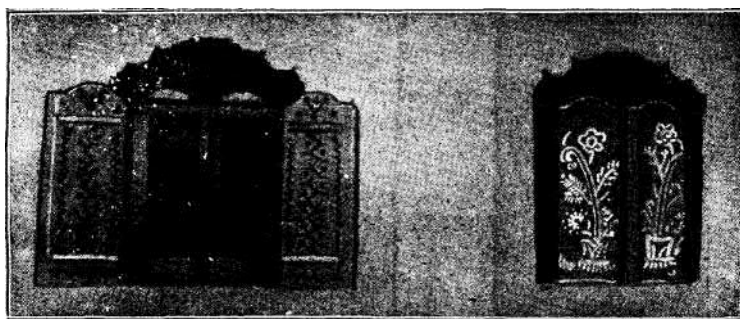
Legközönségesebb azonban az olyan falu, mely két sor házból áll az út vagy patak két oldalán. Néha ezek oly hosszan elnyúlnak az út mentén, hogy 2—3—4 falu füzérszerűen egybeépül, közigazgatásilag azonban önálló község marad mindegyik. Vaskóhnál a Fekete-Körös mentén, Belényesnél a vajdalfalvi³ patak mentén 4—5 két sor házból álló falut is találunk füzérszerűen egybeépülve.

A több szabályos párhuzamos utczasorból álló falu rendszeren közigazgatási vagy földesúri beavatkozásra mutat. T alakú utcák mellékutak elágazásánál vannak. Kereszt alakú utcák útkereszteződés mellett keletkeztek. A sugaras utcájú községek középpontjában hajdan földesúri kúria vagy templom feküdt. Girbe-görbe utcák inkább magyar falvakban gyakoriak, vagy olyan oláh falvakban, melyek egykor magyarok voltak.

DÉL-BIHAR FALVAI ÉS ÉPÍTKEZÉSE ¹ nyimesdi p.

A falvak, elhelyezkedésüket tekintve, leginkább út- vagy patakmentiek. Az útmentiek többnyire az út két oldalán fekszenek, de néha az út egyik oldalán fekszik mind a két házsor a legközelebbi teraszon. Főleg olyan helyen van ez, ahol a víz gyakran előnti az út szintjét. Találunk két sor házból álló falut útra haránt is. Ilyenkor a falu utcája az út egyik mellékútja (Tisztásfalva).

A patakmentiek, ha a patak vize sekély vagy könnyen áthidalható, akkor a patak két oldalán fekszenek. Szélesebb völgyben nagyobb a patak árterülete, ezért a két sor ház is távolabb fekszik egymástól. Csaknem mindegyik faluban a patak több malmot hajt s több kiágazása van. A patak mellékén vagy szigetein épült malmok körül idővel több ház épült s több elszórt házcsoportot látunk a két utcásor között, melyek élesen kiválnak az egyébként rendes utcásorból. Ilyen a többek közt, pl. Várasfenes. A pataknak igen nagy jelentősége van a falusi nép életében. Ivóvizét innen hordja, jószágait itt itatja a szennyvizet ez vezeti le. Malmait, ványolóit hajtja. Kenderét ebben áztatja. Medrét, ha nem nagyon köves és sekély a vize, sokszor közlekedési út gyanánt használja.

15. á. Festett ablaktáblák, Körösjánosfalva.

Ha a patak szintjét a víz veszélyezteti, akkor itt is a legközelebbi terrasra települ a falu. Ez esetben többnyire mind a két sor ház az egyik oldalon van, mint az útmentieknél. Ilyen pl. Körösjánosfalva (1. á.), mely eredetileg a Fekete-Körös mellett az ártér szintjén feküdt, de a gyakori árvízveszedelem miatt 1744-ben áttelepedtek a balparti legalsó terrasra.¹

Az összehúzás előtt az oláh falvak javarésze domb vagy hegyoldalon feküdt, a magyar falvak pedig akkor is, ma is a folyóvölgyek legalsó szintjén. Az összehúzáskor az oláh falvak legnagyobb része lekerült a völgyekbe az utak és patakok mentére, azonban több községet a hegyoldalon vagy dombtetőkön húztak össze (Henkeres).

Ha a községek tengerszín fölötti magasságát vizsgáljuk, a következő adatokat találjuk:

¹ Debreczeni Protestáns lap. 1896. nov. 28.

Járás	Tengerszínfölötti átlagos magasság méterekben							
	100—150	150 - 200	200—250	250-300	300-350	350-400	400-450	450-3500
Vaskóhi			7	14	9	3	4	3
Belényesi	—	19	24	10	3	3	—	—
Magyarszéki.	3	29	11	4	1	1	—	—
Tenkei	15	7	1	—	—	—	—	—
Béli	15	13	2	2	1	—	—	—
Dél-Bihar	33	68	45	30	14	7	4	3

Ezek szerint a falvak átlagos magassága az Alföld felé folytonosan esik. Legmagasabbra emelkednek az irtványfalvak tanyái. Így a biharrósai irtványos házak 700 m-ig, a bibardobrosdiak 480. m-ig, a havasdomblóiak 458 m-ig, a pusztahodosiak 333 m ig is felhúzódnak. Ez azonban csekélység a kolozsmegyei oláh irtványos telepek magasságához képest, a hol 100—1200 m-ig felemelkednek az oláhok házai. Egyébként Dél Bihar legalacsonyabban (115 m) fekvő falva Bántolmács is irtványszerű szétszórt falu.

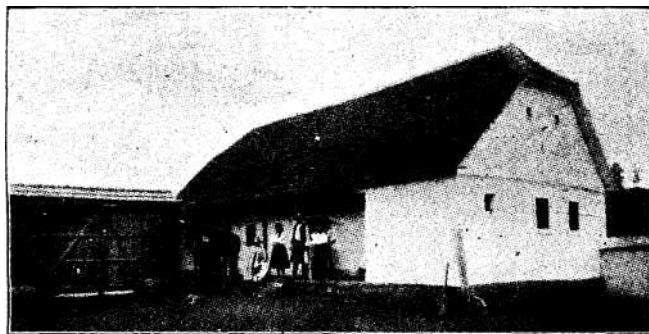

16. á. Magyar ház vaskapuval, Körösújnosfalva.

A dél-bihari utczás falvak külső megjelenésükre nézve kétféle típusúak: hegyvidékiek és alföldiek. A hegyvidékiek, még az oláhok is, az erdélyi magyar falvakhoz hasonlítanak. Ennek oka az, hogy az oláh, mint későbbi bevándorló és alacsonyabb kultúrájú nép hazánkban a falusi építkezési módot a magyartól tanulta. Az „oláhos“ házak csak primitívebb, elmaradottabb formái a mai magyar háznak. A „legtípikusabb“-nak mondott oláh ház is közelebb áll a magyarhoz, mint bármelyik romániai oláh háztípushoz. Az oláh falvak Dél-Biharban magyar irányelvek szerint húzattak össze sok esetben egyenesen magyar mintára, ezért mai faluformáikat is magyarnak tekintjük.

A dél-bihari falvak, mint említettük, erdélyi típusúak. A községnek van egy főutcája, mely többnyire közlekedési út. Ebből esetleg több mellékutca vagy sikátor ágazik ki. Az utcákat és sikátorokat a falu végén éppúgy mint Erdélyben porgolátkapu zárja be, melyet a magyar nép itt *mezőkapu-nak* nevez. A mezőkapu zárja el éjszaka, sőt a mellékutcákon és sikátorokon nappal is a falu belsőterületét a külsőtől. Legfontosabb szerepe ma az, hogy az utcára kitévedt jószágot

nem engedi a vetésekre barangolni. A kaput a hozzá legközelebb lakó gazda kezeli. Újabban mióta a telkek az utca felől is jól fel vannak kerítve s a jószág nem csatangolhat el, a mezőkaput pusztulásnak engedik, sok helyen csak emléke él már. A magyar falvakban ezelőtt még egy évtizeddel is minden utca végén kapu volt, ma már csak a mellékutczákon van, így pl. Remetén. Tárkány forgalmas főutcája végén még ma is ott van a sövénykerítés egyik szárnya s az egykori mezőkapu tölgybálványainak csonka maradványai (2. á.). E kaput éjjel mindig bezárták s kocsival nem lehetett bejönni. A kapu és a szélső ház között tölgyfakéreg volt, melynek vápája most is meglátszik a kapufélen. Másik felől sövénykerítés volt, előtte pedig mély sáncz. Ezt a kaput az alispán csak 1907-ben hányatta szét, mert a közlekedést éjjel teljesen megakadályozta. A falu másik végén levő kapu már előbb elpusztult, mert a község tovább épült. Kisnyégerfalva utcájának egyik végén azonban még ma is ott van a bezárható mezőkapu. (3. á.) A hol a sikátorokon nem jár szekér vagy jószág, ott *hácskó* helyettesíti. (4. á.) Gyantán is meg volt, de ott már régebben elpusztult, csak egykori neve: „Porkolat“ maradt meg mint utczanév. Belényes város utcái végén is megvoltak

17. á. Magyar ház, Körösjánosfalva (az előbbi belülről).

a kapuk, a XVIII. századbeli írások megemlékeznek róluk. A hegyvidéken az utca vonalára mindig merőleges vonalban van a ház, vagyis véggel dől az utcára. Ellenben a csűr mindig merőlegesen áll a ház vonalára, tehát párhuzamos az utcával. Ez is erdélyi sajátság. Az utca, a ház, a csűr és a szomszédház négy oldalról zárja be az *udvart*. A csűr mögött van a szénás kert, azon túl pedig a gyümölcsös és veteményes kert, mint a hogy Körösjánosfalva térképén láthatjuk. (1. ábra.)

A legtöbb községben a csűr bizonyos meghatározott egyenlő távolságban van az utcától, ennél fogva a csűrök sora egy csaknem szakadatlan láncolatnak látszik, mely párhuzamosan halad az utcával. A két szomszédos csürt kerítés köti össze, ilyenformán az udvar hátulról is be van zárva még abban az esetben is, ha nem volna a telek (kert) végén kerítés. A telek (kert) kerítés gyakori az oláh falvaknál is, a magyaroknál meg ritkán hiányzik. Jellemzi ezt a kerítést, hogy legtöbb helyen nem az illető telektulajdonos építi, hanem közösen kalákába csinálják és pedig a község anyagából. Ez a közös sövénykerítés teljesen körül-

veszi a falat, csak ott szakad meg, a hol sikátorok vagy utcák vezetnek ki.¹ Régebben a magyar falvakban *gyepű-nek* nevezték, ma inkább *kert-nek* nevezik. A csűrön kívül levő gyümölcsös vagy veteményes kertet a szomszédétól legfeljebb csak holmi silány kerítés választja el, legtöbb esetben azonban csak mesgye vagy ösvény a határ. Ilyenformán a ki a kertben jár könnyen átmehet akár a tizedik szomszéd kertjébe is, de az udvarokra nem mehet be a csűrök és csűrkerítések miatt, sem a szántóföldekre nem mehet ki a közös gyepű-kerítés miatt. Közvetlen a csűrök mögött fekvő szénáskertet is a magyar falvakban néha kerítés választja el a veteményes és gyümölcsös kerttől. Az ilyen telek tehát három osztatú: 1. udvar; 2. szénás kert; 3. veteményes és gyümölcsös kert. Ez utóbbi egymaga is legalább kétszer akkora, mint az előbbieket együttvéve (5. á.).

Az utca felőli kerítés ma már ritkán hiányzik. Eredetileg ez is sövényből

18. á. Sátorostetejű oláh ház, Vaskóli vidéke.

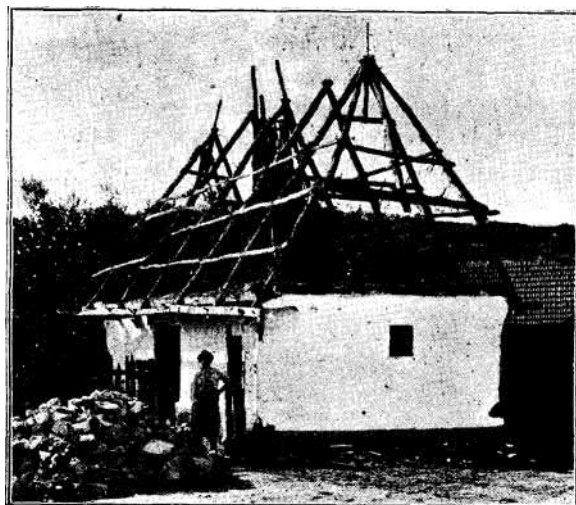
készült, ma már a kő-, deszka- és léczkerítés gyakoribb. A meredeken emelkedő kertek végeiről többnyire hiányzik a közös gyepű. A hegyvidéken a nagy kapunak két igen jellegzetes típusa van. Egyik a székelykapu, másik a *leveles* kapu. A székely kaput nemcsak a magyarok, hanem az oláhok is használják, a magyaroké azonban nagyobb szokott lenni, mert a mód jobban engedi. Faragás azonban ritkán van rajtuk. Szárnyai deszkázottak, de felső része különösen a magyarságnál léczes (6. á.).

Igen érdekes helyi típus látható Tárkányban. Ez már többnyire kő vagy vályogfalba épül (16., 17. á.). Külön kiskapuja nincs, hanem a nagykapu egyik szárnya rövidebb, ezt használják kiskapunak. Hanem a mi a legjellegzetesebb, a kapu merevül be van borítva bádoggal. Ennek az a célja, hogy a finánczok be ne kukucskálhassanak, mert a nép pálinkafőzéssel foglalkozik. Gyanta és Nagyszalonta között is gyakori a bádogozott nagykapu, de ezek nem a székely formából fejlődtek, hanem közönséges alföldi szárnyas nagykapuk.

DÉL-BIHAR FAL¹ A 3. ábrán balkéz felől a kis kapunál látható ez a gyepűkerítés.

A leveles (egyszárnyú) rácsos nagykapuk ma már jobbra az oláhoknál használatosak, szegényes formáját a 24., díszes formáját pedig a 6. ábrán láthatjuk. Azonban mind a kettő azonos alapelvek szerint épül még pedig mindig bükkfából.

Az Alföld felé eső falvaknál a telkek kicsinyek. Csűr nincs, ha van is, csépeletlen gabona elraktározására vagy kicsépelésére nem használják, egyedül csak istállónak és kocsiszíneknek való épület. Az ilyen telek tulajdonképpen egy udvar. Külön kert nem igen van, legfeljebb az udvar hátulján van néhány gyümölcsfa, vagy imitt-amott van elkerítve egy-egy kis virágos, veteményes kert. Legjellemzőbb azonban, hogy az alföldi falvakban két telek dől véggel egymásra, mert a telek végén a gyepiín kívül nem szántó föld van, hanem egy másik telek,

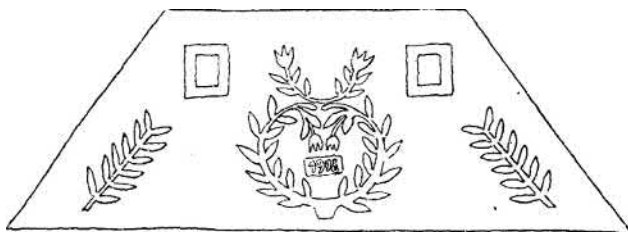
19. á. Kontyos magyar ház fedélszéke, Köröstárkány.

vagyis a község telektömbökből áll, nem pedig egy utczasorból. Az érintkezésnél az Alföld szélén átmenetek is vannak, t. i. olyan községek, melyek több párhuzamosan álló utczasorból vannak. Ezeknek utczáin az egyik oldalon házakat látunk, a másik oldalon pedig kerítéseket, a szomszéd utca telkeinek hátsó részét.

Az irtványos falvakban a földek sövénykerítéssel vannak körülvéve, hogy a legelésző jószág kárt ne tegyen bennük. Ezen kertnek mondható földeken vannak a házak. Egy házhoz azonban több kert is tartozhatik.

A magyar és oláh falusi telek alapbeosztásában legfeljebb fejlődésbeli különbség van. Egy telken legalább két épület található, a ház és a csűr. Ezeken kívül ritkán hiányzik a *kas-nak*, *kosár-nak* nevezett góré. A magyarságnál s a jobbmódú oláhságnál nyári konyha, külön kamra, disznóól és szín is szokott lenni. Egy tipikus magyar udvar beosztását az 5. ábrán láthatjuk. Az alföldi részeken más a beosztás. E vidékeken a külön épült nyári konyha vagy sütőház gyakoribb s ehhez szobát is szoktak toldani a jobbmódúak s egész éven át ebben laknak, a házat pedig csak dísznek tartják. Itt már csűr nincs, hanem helyette

istállót találunk, mellyel egy fedél alatt szokott lenni a kocsiszín is. Átmeneti típus gyakori. Mivel a földművelést nagyobb mértékben üzik, több kamrára és magtára van szükség. A görék is nagyobbak. A disznók, baromfiak befogadására külön épület szolgál. A gabonaneműeket rendszerint a termőföldön vagy a falu mellett levő szérús kertben csépelik el mindjárt az aratás után. A jószág az istállóba kerül, a gazdasági szerszámok a színből találnak helyet. Ennélfogva a

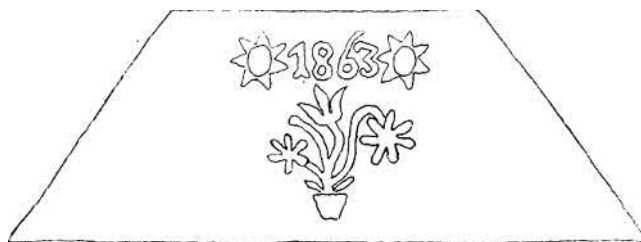

20. á. Típusos vértelkdíszítés.

csűr szerepe részben megszűnik, részben más épületek között megoszlik, következőképpen a csűr is eltűnik.

Ha a dél-bihari ház legősibb formáját keressük, azt a legelzártabb vidéken lakó s a legszegényebb oláhságnál találjuk meg.

A dél-bihari ház legrimitívabb formája kétosztatú (7. á.). Egyik helyisége a pitar-konyha, másik a „ház“-nak nevezett szoba, a kamrát a szoba felett levő padlás helyettesíti. A konyha felett nincs padlás. Ez a forma úgy az Alföldön, mint Erdélyben egyformán megtalálható, tűzhelye azonban teljesen erdélyi. A szobát szabad tűhely fűti, mely fölött sövényből font füstfogó van. A füst a konyhába megy ki, innen pedig a padlásra. A konyhában van a sütökemence, ha egyáltalán van, néha pedig künn a szabadban, esetleg a házhoz ragasztva. A hol azonban a nép puliszkával él kenyér helyett, ott nincs rá szükség (8. á.). Az általánosan elterjedt háztípus azonban a háromosztatú (9—10. á.). Ennél a típus-

21. á. Vértelkdíszítés. Várasfenes.

ál a konyha közepén van, honnan egyik felől a „ház“-ba (szoba), másik felől pedig a kamrába jutunk. A szoba akkora terjedelmű, mint a konyha és kamra együttvéve. Ez az alapbeosztás is általános úgy az Alföldön, mint Erdélyben. Tűzhelye ennek is egészen erdélyies.

Az alföldi két- és háromosztatú házaknál a tűzhely többnyire alföldi jellegű, vagyis a szobát a sütökemence fűti, melynek szája a konyhára nyílik. A tüzelő-

patkák, katlanok a konyhában vannak. Természetesen átmeneti formák itt is vannak s az alföldi szegényebb oláhság sok helyen még ma is használja azokat a tűzhelyformákat, melyeket a hegyvidékről hozott magával 100—150 évvel ezelőtt.

A háromsztatú háznak a magyaroknál egy görbe formája is van (11. á.). Ez a típus részint az utczeni front keskenysége miatt jött létre, részint pedig a „jómód“ mutogatása kedvéért. A görbe ház ugyanis a jómód jele. Háromsztatú háznál a konyha a sarokban van, de a görbe háznak tulajdonképpen négyosztatúnak illik lenni. Az utca felőli első szoba a tiszta szoba, a második a lakószoba. Ezután jön az udvar felől a konyha, végül a kamra. Ezt a kettőt azonban fel is szokták cserélni (12. á.). Ha az utczeni front széles, akkor ide kerül háttal az utcára a dísznőél, vagy jobbmódú házaknál a sütőház.

A legegyszerűbb háztípusoknál tornácz nincs. A fejlődés következő fokán a konyha bemélyítésével (8. á.) csinálnak tornáczot. A bemélyítés kiterjedhet a szobára vagy a kamrára is; ez esetben már tornáczoszlopokra is van szükség,

22. á. Városias oláh házak. Vaskón.

melyet a magyarok *nyílnak* hívnak. A fejlődés végső fokán mind a három helyiség bemélyed, vagyis a ház előtt egészen végig húzódik a tornácz, melyet erős faoszlopok tartanak. Vannak azonban tornáczok oszlop nélkül is, ez esetben a tető terhét az elülső fal viseli (10. á.). A tornáczos építkezés is azonban már legalább pár száz éves lehet, mert nagyon régi házakat is találunk tornáczczal.

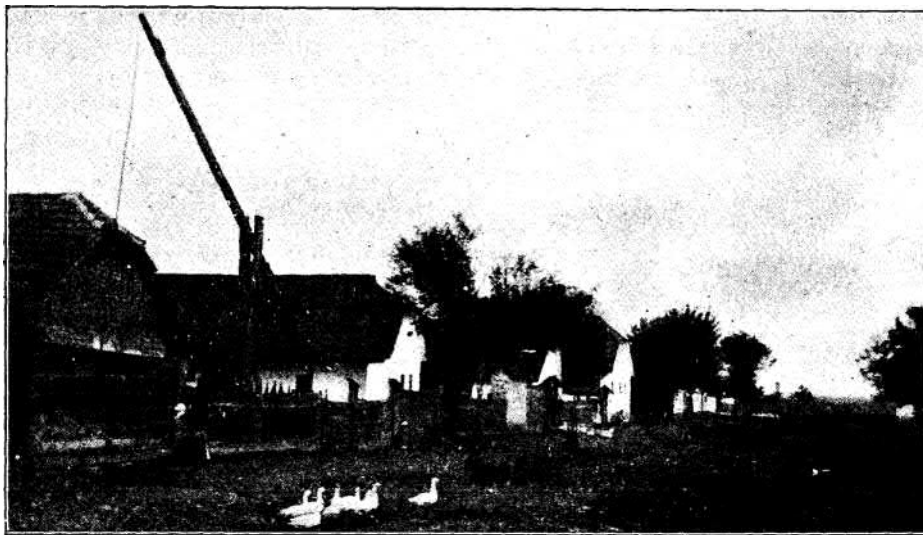
Tárkányban egy rendes telek 12 m széles és 50—100 m hosszú. Maga a ház 6 m széles és 12 m hosszú, szegényes ház 5 m széles és 10 m hosszú.

A régebbi házak fából vagy *kertelésből* (sövény) épültek. A sövényházaknak is gerendából volt a vázuk. A teljesen fából épült házak ma már egyre ritkulnak. Hajdan azonban általános volt. Remetén a faház bükk vagy tölgyfa gerendákból épült. Ezek a gerendák tulajdonképpen arasznyi vagy legalább jó tenyérnyi vastag igen széles deszkák voltak. A faház mindig köveken, sokszor fantasztikus méretű gerendákból épült. A legelső deszkagerenda magassága egy méternél is magasabb volt, úgyhogy az ablak ezen az alapgerendán nyugodott. A felsőbb gerendák kisebb méretűek voltak.

A faház ma is élő másik formája rövidebb gerendákból épül. Míg az előbbi-

nél sasok¹ nem voltak, itt ezek a háznak a tulajdonképeni vázai. A háznak van vízszintesen köröskörül egy alapterendája. Ebbe jönnek függőlegesen a sasok a sarkokon s az ajtóknál, ez utóbbiak egyszersmind ajtófélfák. Ezenkívül több sas is van az alapterendába róva egymástól bizonyos meghatározott távolságra. Valamennyi sas oldalában vápák vannak s ezekbe illesztik vízszintesen a kifaragott oldalgerendákat. Fejül a koszorú gerenda fogja össze a sasokat.

A sövény vagy *kertelés ház* is ilyenformán készül (13. á.). Miután az alap vagy alapterendába beillesztették a sasokat s fejül a koszorúgerendával összefogatták, a sasok közé vékonyabb gerendákat, *karókat* iktatnak be, melyek olyan szerepet töltenek be, mint a fonásnál a bélfonal. Ezeket aztán beszövik elhasogatott vastagabb faágakkal, aztán megtapasztják. Az újabb időben a fából való építkezés

23. á. Utczarészlet. Belényessonkolyos.

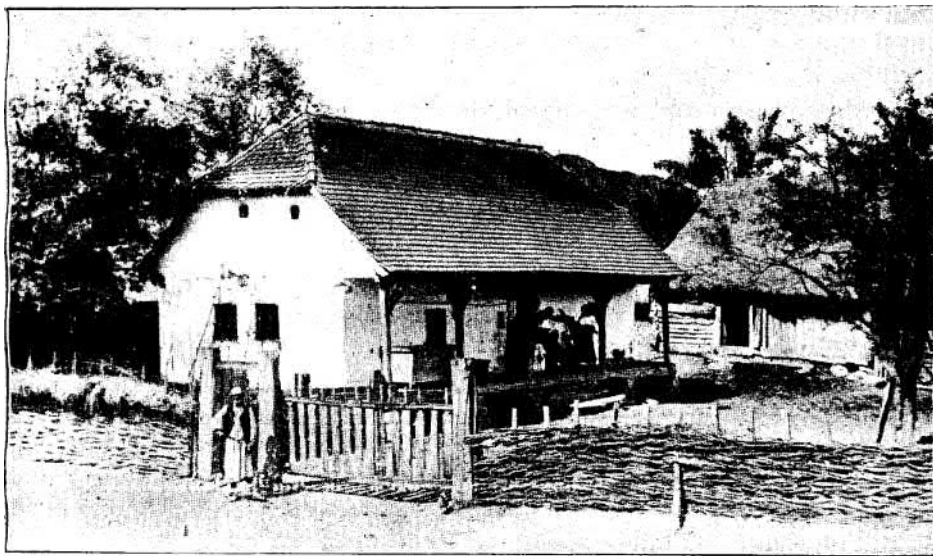
nagyon megrágult, ennél fogva erősen terjed a vályogból, sárból való építkezés (14. á.). A hol közel van a kő, ott kőből is építenek.

A régimódi házon csak két igazi ablak van és pedig mind a kettő a szobán. Egyik az utcára, másik az udvarra szól. A kamrának is van egy vagy két tenyérynyi lyukszerű ablaka. Szokott a konyha hátulsó falán is lenni egy lyukszerű ablak a szomszédra. Olykor elölre is van ilyen kis ablak a konyhaajtó mellett. Hagynak egy kis macskalyukat a szobafelölí fal alján is, mely aztán a további fejlődés során felemelkedik és ablakká lesz, melyen a konyha némi világosságot kap a szobából. Újabb vagy jobbmódú házaknál a konyha- és kamraablakok lényegesen megnövekednek, de az utczi ablak nagyságát sohasem érik el. Az utczi ablakokat különösen az Alföld felé régen díszesen kifestett ablaktáblák fedték (15. á.). A tornác utczi vége mindig be van falazva, ha a ház az utczi kimegy (14. á.). A ház végén kiskert van, ott a tornác vége nyitott. A befala-

¹ Függőlegesen álló gerendák.

zott tornáczfalon szokott lenni egy kitekintő lyuk, mely néha ablaknagyságú. A további fejlődés folyamán e lyukra zsalus vakablakot tesznek, úgy hogy a ház az utcza felől olyan, mintha két ablaka volna. Nagy házaknál, a hol a szobának két ablaka van az utczára, az utcza felől három egyforma ablakot látunk. Ezek közül az első mindig a tornáczé (14., 16., 17. á.).

Magyar falvakban a tornácznak a szoba udvari ablaka és a tornáczfal közötti részét fel szokták használni szalonnás kamarának. Ez esetben a tornáczvégi ablak a szalonnás kamara ablaka (5. á.). Ilyen kamarát szoktak a tornácz másik végébe is építeni, ebben meg gabonát, lisztet tartanak (5. á.). A magyarság s a jobbmódú oláhság a tornácznak deszka- vagy falkerítést épít körülbelül 1 m. magasságra, hogy az apró jószág ne jöhessen be a tornáczra, az ilyen zárt tornáczról kis *veréczén* lehet az udvarra jutni (14. á.).

24. á. Újabbfajta oláh ház, Vaskóh vidéke.

A dél-bihari házak tetőszéke részint az erdélyi, részint az alföldi fedélszerkezethez hasonlít. A legegyszerűbb tetőszék a *leeresztett* vagyis a sátoros szalmás tető (18. á.). Ez ma már inkább csak az oláhoknál divatos és Erdély felé haladva egyre gyakrabban láthatjuk. A másik szalmás tetőtípus az utcza felől kontyos (7., 9., 19. á.), az udvar felől leeresztett. Ez az Alföld felé gyakoribb. A szarufákat *kakasülő* köti össze. Az utcza első szarufa a kakasülőnél el van vágva, s ferde irányú léczek kötik a második szarufa ormához, így nyerik a kontyostetőt. A szarufákon vízszintesen hasogatott tölgyfaléczek vannak, melyekbe gereblyeszerűleg fogak vannak befúrva, ezekre jön a szalma. Az eresztartó léczbe sukosszerűen hosszú *nyársakat* fűrtak be szintén gereblyeszerűleg, ezek tartják a szalmát, hogy *le ne fusson*. Az első és utolsó kakasülőhöz illetőleg szarufához *nyárs-dá*, szegeztek. E nyársak tövére szalmakötélből *pap-ot* csavartak, hogy a víz le ne csurogjon s a szalmát ne rothassza. Ez a szerepe a nyársakon levő *icczéknek* és faze-

kaknak is. A nyársnak pedig az a hivatása, hogy tartsa a ház ormán a szalmát, nehogy a szél kikezddje. A szalma a nyárs körül könnyen elrothadna, ha a füst nem konzerválná, de a füst mindjárt megleli az itt támadt hézagot és késlelteti a korhadást. Kontyos tetőknél a vértelék rendszeren sövényből (14. á.), deszkából van, legtöbbször betapasztják (7., 16. á.). A Fehér- és Feketekörös-völgyi házak elengedhetetlen vértelékdíszje a vakolatból való reliefszerű fenyőkoszorú, kétfelől egy-egy fenyő-ággal (20. á.). Ritkán egyéb vértelékdísz is láthatunk (21. á.). Az alföldi részeken az évszámokat, a gazda nevének kezdőbetűit is előszeretettel alkalmazzák.

A szalmás tetőkön kívül gyakori a zsendelyes tető is (8., 22., 23. á.). Előbb említettük, hogy az oláh községek egyrésze már századokkal ezelőtt zsendelyhasogatással foglalkozott. Ezek közül sok ma is készíti a zsendelyt és ellátja vele a környéket. Az oláh nép azonban többnyire nem apró zsendelylyel fedi a házait, hanem nagy, néha deszkának is beillő zsendelylyel. Tulajdonképpen a zsendelyt tekinthetjük ősi oláh fedőanyagnak, mert ezt az oláh pásztor maga is előállíthatta. A sztinák ma is zsendelyesek. A szalmatető földművelést feltételez, a bevándorló oláh pedig földműveléssel még századokig nem foglalkozott. Különben a szalmatető aszerint ritkul, illetőleg a zsendelyes tető aszerint szaporodik, a mint a Fekete-Körös völgyén felfelé haladunk. A városokban a tetők jobbára zsendelyesek, mert a hatóság itt tilalmazta a szalmástetőket.

Újabbban a szalma- és zsendelytetőt a cserép nagyon szorongatja (24. á.). Bár a fedőcserepet az Alföldről, többnyire Békés-Csabáról hozzák, mégis olcsóbb, mint a zsendely. Ez is a magyarság felől terjed az olátság felé. A cserepes tetőhöz a hegyvidéken a kontyos fedélszéket használják, de az Alföld felé eső vidékeken igen erősen hódít a nyerges házfedél (13. á.), mely a Tisza jobb partjáról terjedt át a Tiszántúlra a múlt század közepe óta. A hegyvidéken is kezd divatba jönni.

A fedőanyag megváltozásával vele jár a fedélszék megváltoztatása is. Dél-Bihar hegyvidéke csapadékdús, mint Erdély, ezért a háztetődet minél meredekebbre kell építeni. Legmeredekebb fedélszéket követel a szalmatető, mert különben hamar beázik és elrothad (18. á.). A zsendely vagy nád alá valamivel alacsonyabb fedélszék is megfelel (8. á.). Legalacsonyabb tetőszék kell a cserép alá.

A meredek tetejű szalmás házakat a köztudat oláhosnak tartja. Ez azonban igen nagy tévedés. Hiába keressük ezeket a meredek tetőket Románia alföldi részein, ott nem fogjuk megtalálni. Már csak ezért sem lehet az oláhoké, mert szalmatetőt csak földművelő nép építhet, az oláh pedig századokon át állattenyésztésből élt. Az oláhok ősi épületén a sztinákon hiába keressük akár a magas fedélszéket, akár a szalmatetőt, nem találjuk. De nem is a magyarok találták fel, itt volt ez már a honfoglaláskor is. Az ősszláv lakosság hagyta ránk, mint az ősi háztípust, ezt bizonyítja a ház terminológiája is. Kialakulásában azonban döntő szerepe a klimatikus viszonyoknak van.

Az alföldi házak ősi fedőanyaga- a nád. A fedésmódját feleslegesnek tartjuk leírni, mert egészen olyan, mint az Alföld többi részén. A nádas házak fedélszéke eredetileg kontyos volt, de ma már a nyerges tető kiszorítja. A bihari alföldi magyarok nádas házaik gerinczét rendszeren venyigével szokták beszegni. Nyársat is alkalmaztak a ház ormán, melyet díszesen kifaragtak, mint valami kopjafát. Ez

azonban ma már ritkaság számba megy. Az alföldi oláh házak egyrésze azonban ma is szalmás tetejű. Régebben az alföldi magyarok is használták a szalmástetőt, sőt a körösszakáli református templom még a 80-as években is szalmás tetejű volt.

A kémény a biharmegyei házon nem régi eredetű. Az alföldi magyarságra közigazgatási nyomással mintegy 100 évvel ezelőtt kényszerítették rá, a hegyvidéki oláhságra azonban mind a mai napig nem tudták rákényszeríteni. Minél beljebb megyünk a hegyek közzé, annál ritkább a kéményes ház. A hegyvidéki magyar falvakban azonban már eléggé meghonosodott. A kémény rendszeren sövényből van s belül megtapasztják, hogy tüzet ne fogjon. Az alföldi ház kéménye nádból, sövényből vagy téglából készül. Az ú. n. *pendelykémény* az egész konyhát beborítja felyülről. Újabban a nagyobb magyar helységekből *lehatolják* s a füst a kemence szájából az ú. n. *kuliná-n* vagy *kamin-on* át megy fel a kéménybe.

II.

Dél-Bihar falvai és építkezése.

A pincze legkezdetlegesebb formája a verem, melyet az udvaron ásnak. A későbbi fejlődés folyamán kikövezik és grádicsos gádor vezet le belé. Jobbmódú házaknál a ház alá építik, és pedig többnyire a kamra alá. Az ilyen pincze kőből épül. Lejárata elülről van s a lejáratot többnyire eresz védi. (1—2. á.)

Az 1. sz. ábrán látható pinczén feltűnő, hogy a gádor háromszatú és két haránt fal tartja rajta nyugvó gerendák segítségével a ház egész elülső falát. A ház sík terepen fekszik. Ez az építkezés egy csöppet sem praktikus, mert az elülső fal könnyen megroskadhat. Az egész pinczeépítkezés módja a hegyi építkezésre vezethető vissza, vagyis ez a sík terepen épült ház úgy épült, mintha hegyoldalon volna. A hegyoldalon ugyanis a házakat rendszeren úgy építik, hogy eléjük a lejtőre néz. A talaj lejtése miatt azonban elül az alapgerendát jó magasan fel kell támasztani kövekkel, hogy a ház alapzata vízszintes legyen. így aztán a ház alatt egy nagy üreg marad, mely a ház hátulsó fala felé egyre sekélyebb lesz.

Ha pinczét akarnak csinálni ebből az üregből, akkor hátul ki kell ásni legalább is olyan mélyre, mint a milyen magas elül a ház alapgerendája a földtől. Egyszerűbb házaknál (lásd 1. közlem. 24. á.) elülről szabadon tátong ez az üreg, s a baromfi, disznó stb. alájahúzódhatik, jobbmódú és magyar házaknál befalazzák

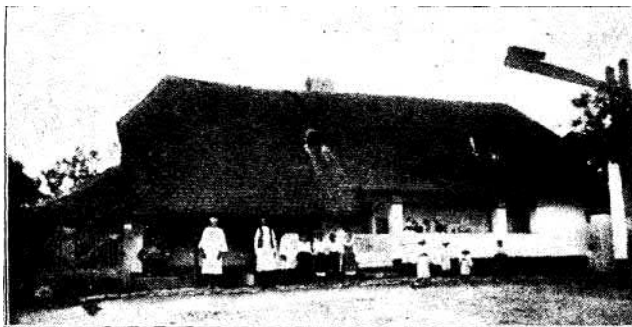
s csak a pincze előtt hagyják nyitva. A további fejlődés folyamán a pinczeüreg egy olyan mély tornácot nyer, a milyen a ház tornácza, ez afféle gádor-tornác, mert lépcsőn kell lefelé menni belé, de külső formája olyan, mint a tornácé.

A 2. ábrán látható házon szintén eresz védi a pinczét, de itt a gádor-tornác oszlopain nem az egész elülső fal nyugszik, hanem csak a fedélszék. A ház-

1. á. Módosabb magyar ház, alatta pinczével, Kisnyégerfalva.

hoz egy szín is van toldva, melynek teteje a háztetőhöz van applikálva. A magyar házaknál, különösen a jobb módúaknál általánosan elterjedt a zárt tornác, melybe rácsos veréczén lehet bejutni. A tornác fala többnyire kőből épül, ezelőtt deszkás volt. Virágot nem szoktak a tornácra rakni, mint Erdélyben.

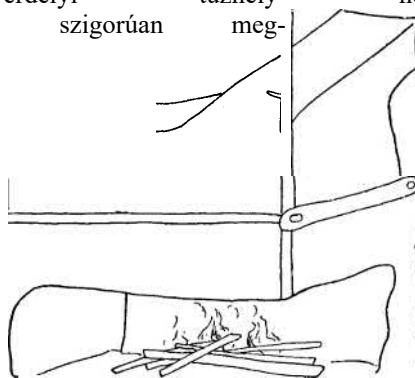
2. á. Módos gazda háza, pinczével és hozzátoldott színnel, Köröstárkány.

A délbihari ház tűzhelye semmi rokonságban nincs az alföldi házéval, hanem egyenesen erdélyinek mondható. A rokonságot a földrajzi viszonyok azonossága magyarázza meg. Az Alföldön nincs fa, a lakosság szalmával tüzel, azzal fűt. A szalma nagy lánggal ég, tehát a kemenczét is nagyra, tágasra kell építeni. A láng járása miatt, de főként mivel a szalmával való tüzelés sok szemeteléssel jár, a kemenczét nem a szobából fűtik, hanem a konyhából, melynek egész mennyezetét a pendely-kémény alkotja. Ez a kémény szinte elengedhetetlen kelléke a búbos-kemenczének.

Erdélyben fával fűtenek. A fának kisebb tűzhely kell, mint a szalmának. A fa kisebb lánggal ég és füstjét könnyebben lehet elvezetni, mint a szalmáét. Nem is szükséges a tűzhelyhez kémény, elég ha egy cső a füstöt a padlásra vezeti, onnan aztán lassanként elszáll a tető résein. Az erdélyi tűzhely helyzete a házban nincs is olyan szigorúan meg-

szabva, mint az alföldi háznál. A délbihari tűzhely legegyszerűbb és legősibb formája a 3. ábrán látható.

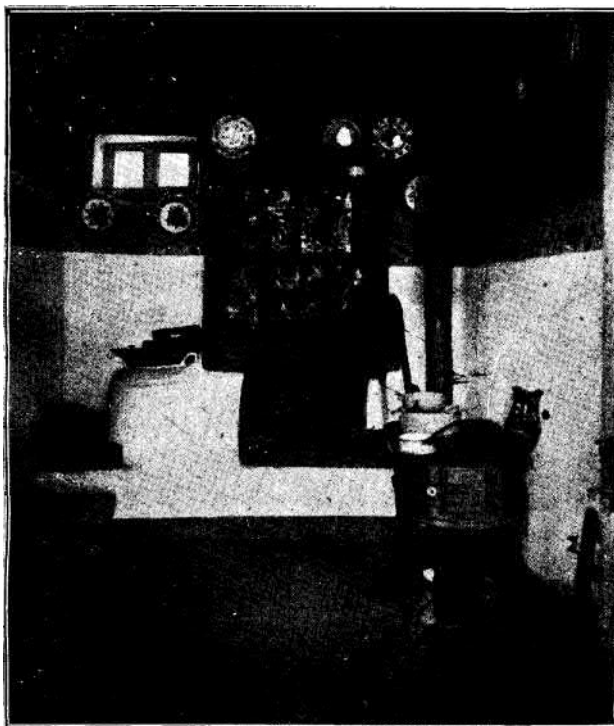
Ez ma már jobbadán az oláhoknál divik, de még a szegényebb magyar házaknál is feltalálható. Két oldala a földön nyugszik, a másik kettő egy heveder által a szoba gerendájához van kötve s attól függ. Az egész favázú és sövényyel befont, aztán sárral megtapasztott. Formája egy hosszúkás négyszögű bura, mely a füstöt

3 á Tárkánykai oláh tűzhely-

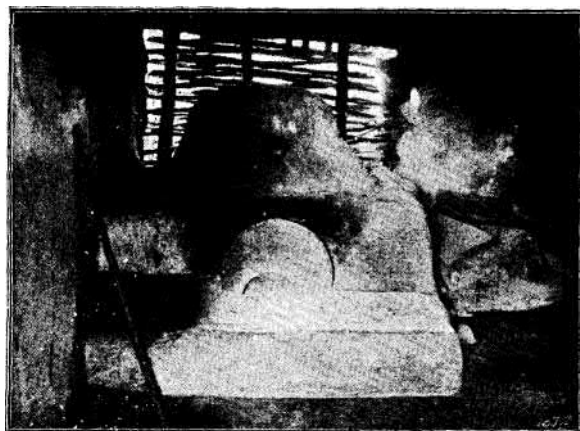
felfogja és egy csövön átvezeti a konyhába, melynek nincs mennyezete. A füst aztán itt kigomolyog a padlásra.

Ha a 4. sz. ábrán látható tűzhelyet nézzük, első tekintetre az előbbitől nagyon elütőnek találjuk. Pedig csak annak egy fejlettebb formája. Itt a tűz-

4. á. Régi cseréptűzhely üstkatlannal, Magyarremete.

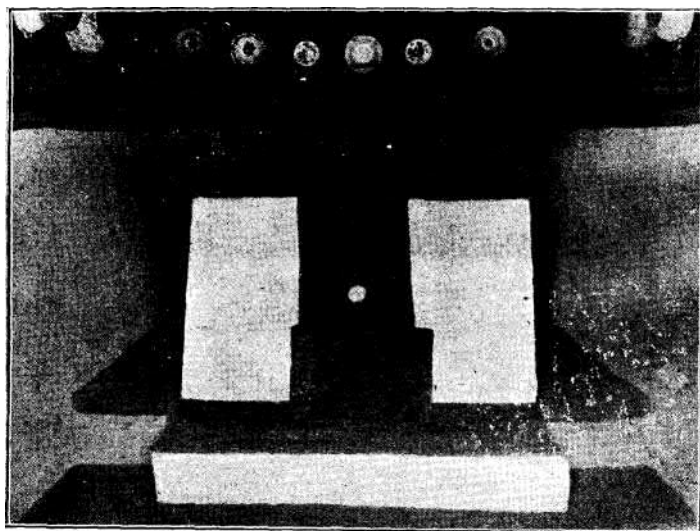
helyet három oldalról veszi körül fal, sőt negyedik oldalról is bezárja a leemelhető ajtó. A tűz nem a földön ég, hanem egy kissé felemelkedő padkán. A füstfogó nem sövényből, hanem cserépből van. A tűzhelyhez hozzá van ragasztva két üstkatán is. A kályha cserepei virággal czifrázottak, mázasak, rajtuk az 1853.

5. á. Oláh konyha kemenczéje. Körösjánosfalva.

Évszám olvasható, de a belényesi piacon található kályhacserepek ma is ezzel a mintával, tehát ugyanezzel az évszámmal készülnek.

Ez a tűzhely azonban — a mellett, hogy az előbbi ősi formából könnyen

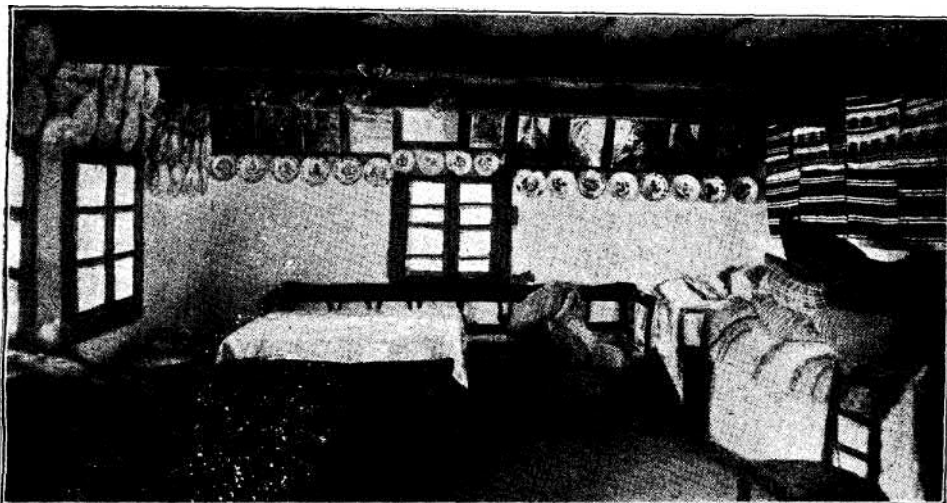

6. á. Magyar parasztkonyha kemenczéje, Körösjánosfalva.

levezethető — egyszersmind átmenet a cserépkályhához is, meg a sütőkemenczéhez is. Mellette azonban ott látjuk az öntöttvas takaréktűzhelyet, mely az ősi formákat nagyon szorongatja.

Dél-Biharban, mint általában Erdélyben a sütőkemence a konyhában van,

a főzőtűzhely pedig a szobában. Az Alföldön éppen ellenkezőleg van a dolog. Kivételesen a házon kívül is építik Biharban a sütőkemenczét (1. közlem. 8. á.), még pedig a házhoz ragasztva, vagy teljesen külön. A hol a búza nem terem meg s a nép tengeripuliszkával él, ott a sütőkemencze is ritkább.

7. á. Jobbmódú oláh parasztszoba. Vaskón vidéke.

A sütőkemenczék legritívisebb típusa búbos (5. á.), meszeletlen. Ez a típus az oláhoknál közönséges, a magyaroknak csak a szegényebb rétege használja. (Az

8. á. Oláh parasztszoba szövészekkel, Vaskóh vidéke.

Az ábrán látható sövény a ház hátulsó fala, melyről a tapasz lehullott.) A vaskóhi vashámor közelsége miatt a kemenczék tévője majdnem mindig vasból van. A

kemence szája előtt egy tüzelőpadkát is találunk, melyen főzni is szoktak. A füst a kemence homlokán levő lyukon gomolyog ki. A lyuk sárdugóval elzárható.

A jómódú oláhoknál és a magyaroknál négyszögletes kemence a divat (6. á.).

Ezt már be szokták meszelni, sőt szépen ki is festik. A magyaroknál különben

9. á. Primitív csűr, Kisnyégerfalva.

a konyha és kemence a gazdasszony szemefénye és a tisztántartására roppant gondot fordít. A konyha dédelgetése aztán majdnem minden esetben azzal végződik, hogy külön nyári, esetleg nyári-téli konyhát állítanak fel valamelyik mellék-

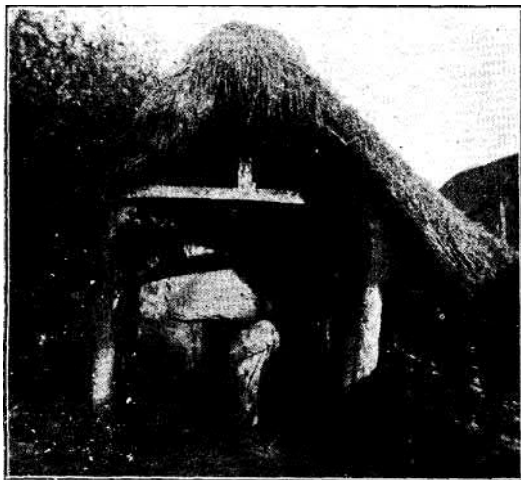

10. á. Egyiptájú csűr, Mérág.

épületben, vagy egyenesen konyhát építenek külön fedél alatt s itt főznek, sőt többnyire itt is tartózkodnak. így aztán a tulajdonképeni ház csak díszül szolgál s csak nagyobb alkalmakkor teljesíti tulajdonképeni hivatását.

A szoba (7—8. á.) igazi rendeltetését csak a legszegényebb osztálynál szolgálja. Mihelyt több helyiségből áll a lakás, a család elhúzódik a másik szobába, melyet — híven egykori rendeltetéséhez — kamrának hívnak. A szoba aztán mely többnyire az utca felőli végen van — tiszta vagy vendégszobává alakul

s a család legfeljebb gyönyörködni jár be. A féltettebb holmik és értékek is ebben a szobában állanak. Ilyenek a vég vásznak, eladásra váró pálinka, szappantáblák. Sok helyen a vendégszoba mestergerendáján lógnak az oldalszalonnák,

11. á. Kaptárszerű disznóól egyetlen fatörzsből. Magyarremete.

hogy a vendég lássa a jómódot. Az ünneplő felsőruhák, különösen a bőrneműek is a falon vagy gerendákon lógnak. Az ágyak magasra vetettek s 2—3 sor duzzadó vánkos van az ágyra felrakva. A vánkosok véggel vannak kifelé s a vánkoshajvégek horgolt csipkebetétesek, azonkívül színes pántlikából készült csokrokkal

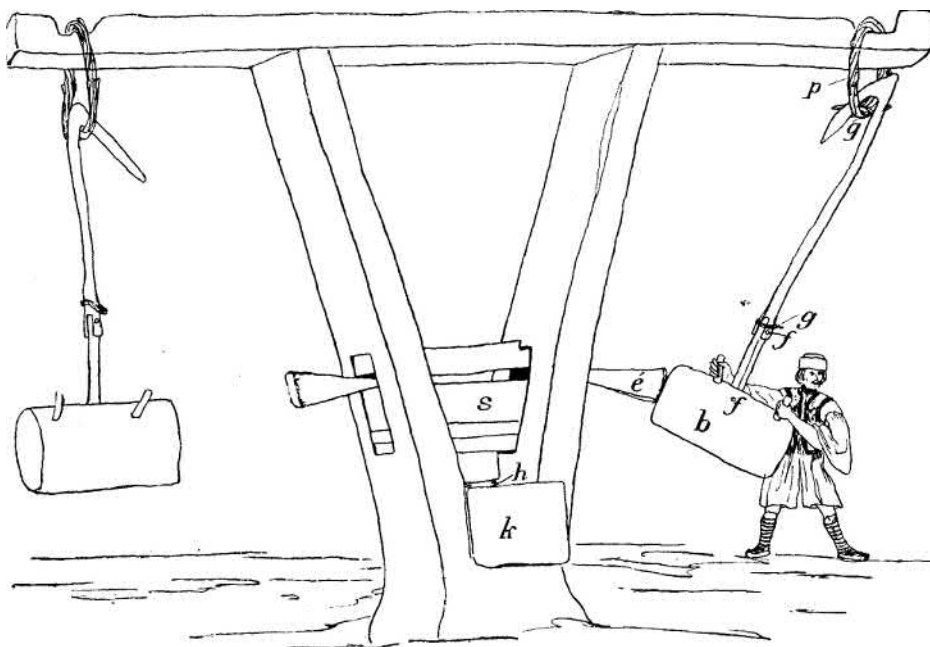

12. á. Magyar ólak, górék. Körösjánosfalva.

díszítettek. Ezek azonban vendégágyak és híjával vannak a legelemibb kényelemnek. Hogy az ágy minél magasabbnak lássék, a nyoszolyát olyan hosszúlábúra csináltatják, hogy még székről is alig lehet rá felmászni. A férfiak többnyire a jószág mellett alusznak a pajtában, a fehérnép és gyermekek a kamrában a vaczkokon.

A vaczkok tulajdonképen szintén ágyak, de csak szalmazsákkal, egy-két párnával, esetleg takaróval.

A feketekörösvölgyi magyar ház, sőt többnyire az oláh ház is párhuzamos berendezésű. Vagyis a szobában a bútorok lehetőleg egymással szemben vannak.

13. á. Olajütő. Magyarremete.

Nincs tehát a ház egyik sarkában sarokpad s az asztal nem áll a sarokpadok között, hanem inkább a szoba közepe felé, a ház végső ablaka előtt.

14. á. A vaskóhi hámor a járás régi pecsétjén.

Az oláh szoba szegényesebb a magyarnál, azonban igen sok és szép szöttek teszi díszessé, azonkívül a fal meg van rakva bőven szentképekkel, tányérokkel.

Szegény oláh házakban megtalálják az ősi bútorokat. Ezek a mainál alacsonyabbak, az asztal pl. alig magasabb 40 cm.-nél. A székek zsámolyszerűek. Az ágy padokra hányt vaczok. A bútorok festetlen, durván gyalult tölgyfadeszkákból készültek és rovátkolt vagy körzővel vájt díszítéssel cifrázottak. Díszítésük hasonlít hombáraink díszítéséhez.

A cifrára, virágosra festett bútorok kiveszőben vannak. Inkább a magyarság és a jómódú oláhság használta. Helyébe az országzserte ismert közönséges bútorok kerültek. A bútorokat Belényesen veszik, de a szegényebb oláh nép még most is maga csinálja.

A kamra, tulajdonképeni rendeltetésére csak akkor szolgál, ha az egyetlen

szobát lakják, vagy ha két szoba van. Ha ellenben ez a család rendes ottbona, akkor a kamrabeli dolgok kikerülnek a ház tornáczából elrekesztett Aamrófcd-ba, a féltettebb holmik pedig (pl. liszt, szalonna) a tiszta szobába. Kamrókó lehet kettő is a tornácz két végében. Ez is csak a jobbmódú házaknál gyakori. Erdélyben szintén megtaláljuk.

15. á. Belényessonkolyos főtere a ref. templommal.

A házon kívül szokott lenni a nyári konyha, még pedig többnyire a házzal szemközt. Az egyébként jómódú család is rendesen itt szorong, vagy a konyha mellé épült szobácskában s olyan életet él itt, mint a szegény ember a maga viskójában, legfeljebb a táplálkozása jobb.

Tárkányban a nyári konyha egyúttal pálinkafőzőhely is szokott lenni, azonban vannak nem rendes pálinkafőzőhelyek is a ház vagy udvar különböző pontján.

16. á. Magyar (református) templom, Kisnyégerfalva.

Az erdélyi teleknek rendes tartozéka a csűr, mely Biharban az udvart az utcával szemközti oldalt zárja be, tehát derékszög alatt van a ház vonalára. Az alföldi magyar falvakban nem használatos. A csűr a nagyjóság hajléka, esetleg a kicsépeletlen gabona elraktározóhelye. A Körös völgyén azonban inkább az előbbi célú szolgálja.

A csűr legegyszerűbb formájában (9. á.) egy ólacska, melyhez egy szin is

tartozik. Az ólban van a szarvasmarha, a színben a szekér, eke stb. A csűr ólát pajtának, az ól padlását *pajtahájszi-nek* hívják. A pajtahájszín szénát, csövestengerit szoktak tartani. A csűr színjének (10. á.) ajtaja is van elül-hátul.

A rendes csűr kétpajtájú, vagyis a szín mind két oldalán van egy-egy pajta. Egyik pajtában a tehének, másikon az ökrök vagy lovak vannak. A pajták ajtaja az udvarra nyílik. A jászlak a szín felőli oldalon vannak s ott ajtócskákat találunk, melyen át szénát lehet berakni a jászág elé. A pajtákból ajtócska nyílik a csűr mögé, melyen a trágyát hányják ki. Az udvar többi részét a kisebb ólak, górék foglalják el.

A régi rengeteg erdők emléke a 11. sz. ábrán látható disznóól. Egyetlen odvas fatörzsből van fűrészelve, mint valami méhkaptár, de azért öt süldő megfér benne. Fejül zsupteteje van. Ezelőtt több is volt ilyen, de ma már alig lehet ilyen látni.

17. á. Körösjánosfalva látképe a ref. temetőből.

A disznóól másik fajtáját, mely tölgyfadeszkákból van összeróva (12. á.) gyakran láthatjuk. Ez a típus az Alföldön is gyakori. De az alföldi disznóólak is itt készülnek a Fekete-Körös völgyén. Innen viszik, jobban mondva vitték az Alföldre is. A górék legegyszerűbb formái a fűzfavesszőből font kasok, ezekben csövestengerit tartanak. A kasok szilárdságát a további fejlődés folyamán 4—6 vagy több gerenda szolgálja. Szegényebb ember szalmával, giz-gazzal fedi be, rendszeren azonban deszkás. Alája néha tyúk- vagy disznóólat szoktak építeni. Újabban már lécből is építik, az Alföldön meg csak ez a típus használatos. A görét tyúkolnak is használják (12. á.).

A házat, csúrt és a melléképületeket, ha fából vannak, a törvény is ingóság gyanánt kezeli, tehát a végrehajtó lefoglalhatja, elárvereztetheti s a vevő elviheti. Szokták is kalákában mindenestől elhúzatni a házat, csúrt vagy más faépületet, ha nem megfelelő helyen van. A régi feketekörös-völgyi faházaknak olyan hatalmas talapzatuk van, hogy akármerre mozdtítják is a házat, az épületben nem esik semmi kár. Az oláh templomokat is szokták így elhúzatni, ha a szükség úgy kívánja.

A régi erdőknek tisztos emlékei az olajütők. Ezeknek egyik érdekes, Erdélyben sok helyen használatos formáját a 13. ábrán láthatjuk. Az olajütő számára egy hatalmas kétágú fatörzset keresnek. Az ág közét kivésik és egy kölyüszertű vályút ($\frac{3}{4}$) illesztenek be, melynek nyílásába egy fahenger illik be (*h*). A fahenger alá a vályúba pörkölt tökmagot tesznek, aztán a hengert az olajütő két bálványának vájzatába dugott fadarabokkal (*s*) leszorítják, majd a fadarabok közé éket (*é*) dugnak, aztán a fűz vesszőből csavart patingon (*p*) függő óriási kalapácsokkal (*b*) elkezdik az ékeket beverni. Az ékek nyomják a fahengert, az meg a pörkölt tök- vagy napraforgómagot.

Ezek felibe az olajütők, felibe mindig épületet emelnek, hogy az idő viszonyosságai ne befolyásolják a munkát.

A Fekete-Körös völgyén sok vízimalmot találunk. A patakmalomok többnyire

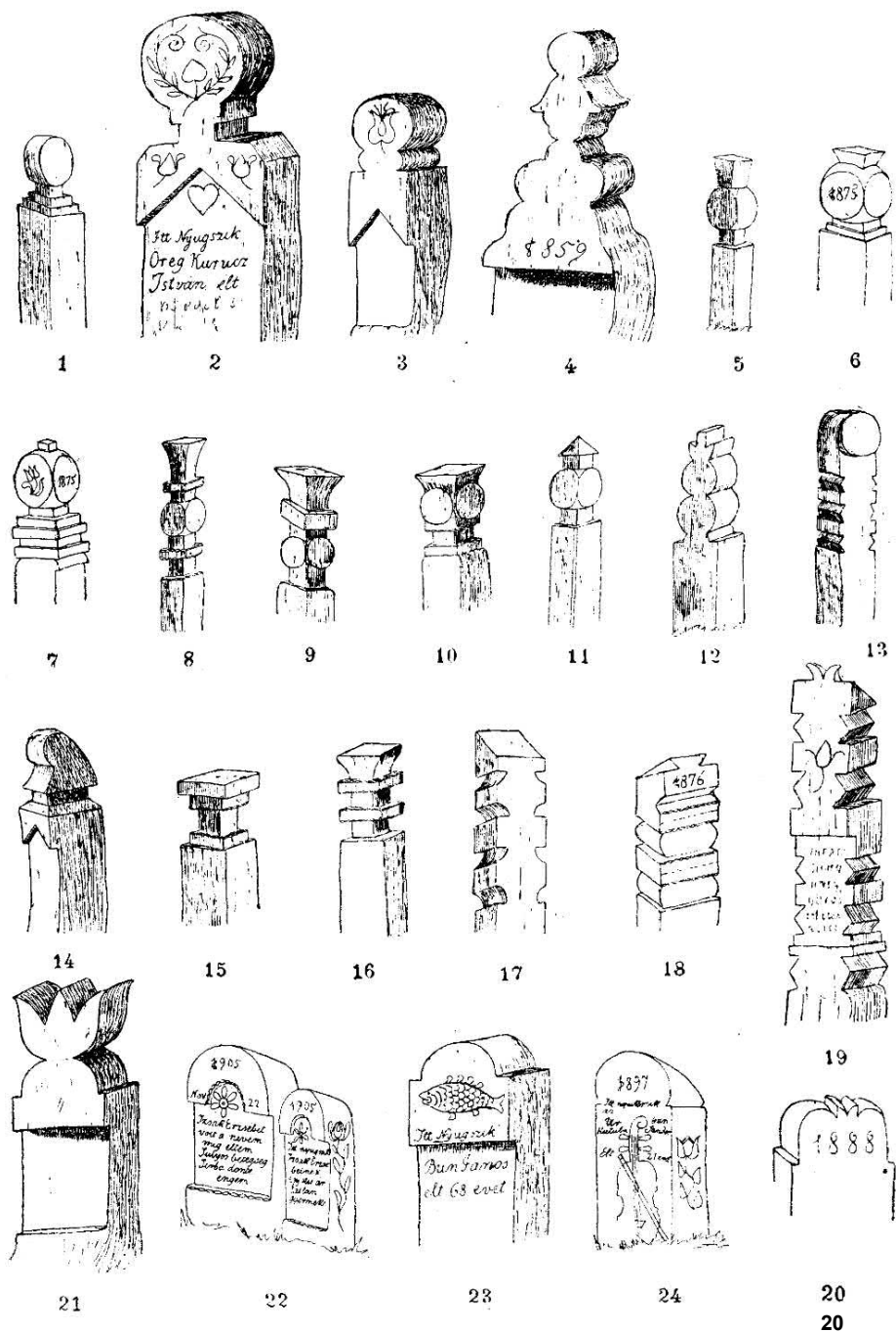
18. á. Református temető, Magyarremete.

felülsapók. A Körös malmai rendszeren alulcsapók. Ványoló malmok is találhatóak az oláh falukban. Szárazmalmok is vannak ezen a vidéken.

Gyantán van egy száraz(lovas)malom, melynek kereke fordított kúpalakú, vagyis a fogaskerek nem alul van, mint az alföldi szárazmalmoknál, hanem magasban, a ló feje fölött. Ez nem kíván annyi emberáldozatot, mint az alföldi típus. A régi népies vashámorok Vaskóhnál már elpusztultak, de a vaskóhi járás 1745. évi pecsétjén megmaradt az egyik stömp képe. Láthatjuk rajta a fűjtatót, a kohót, a hámort, melyet felülsapó vízimalomszerkezet mozgat.¹

A Fekete-Körös völgyén igen sok népi templom van az oláhok kezén, úgy hogy ezek ismertetése egy külön tanulmányt érdemelne. A magyar templomok ma már kőből épültek, de sok népi érdekesség található még bennök. Akad közöttük még árpádkori is, mint pl. a magyarremetei. Egykorú falfestményei be vannak meszelve, de még meg lehetne tisztítani a mésztől. Tipikus bihari kis magyar templom a sonkolyosi, négy kis fiók-tornyoskával (15. á.). A nyégerfalvi egészen

¹ Orsz. levéltár. Bihar vm, 1770. évi úrbéri táblázatai. Vaskóhvidéki községek.

19. á. Fejfák.

picziny leányegyház-templom (16. á.). Mindegyikben találunk népies festményt, faragványt vagy a padokon, vagy a szószéken.

A templommal kapcsolatban megemlékezhetünk a temetőről is. A temetők rendszeren a falu fölötti hegyen vannak (17. á.). A halottakat gyalog szokták kivinni, mert az út rendszeren meredek.

A feketekörösvölgyi magyarság faragóhajlama csak a guzsalyokon és a fejfákon nyilatkozik meg. Ha egy pillantást vetünk a temető kékére (17—18. á.), láthatjuk, hogy milyen gazdagok itt a temetők még ma is.

A nagyszalontai fejfavirágzásokat már ismerjük az Értesítő 1913. évfolyamából, ezért mi inkább a feketekörösvölgyi temetők díszreit mutatjuk be.

A kifaragásra, vésésre legszabadabb teret a fejfa enged, ezért főleg a református temetőkben találunk díszes sírfákat. A katolikusok sírkeresztjei általában itt is nagyon egyszerűek, legfeljebb az oláh temetőkben, főleg Vaskóh vidékén találunk nagyobb változatosságot. Az útszéli vagy temetőbeli nagy kereszt azokonban Dél-Bihar oláhságánál is felette díszesek. Nemesak szépen kivésik és kifaragják, hanem élénk színű festékkel ki is festik.

A feketekörösvölgyi magyarság kopjafát fejfának sohasem használ, sőt a fejfa alakja sem igen egyezik az alföldi magyarságéval. Főleg két típust kedvelnek, egyiket emberformájú típusnak mondhatnók, a másik szabványos forma. A két típus között számos átmenet van. A fejfák típusait a 19. ábrán láthatjuk. Az 1. sz. hengerded fejben végződik, jánosfalvi. A 2. sz. hatalmas méretű tölgyből faragott

20. á. Sírkövek, Köröstárkány.

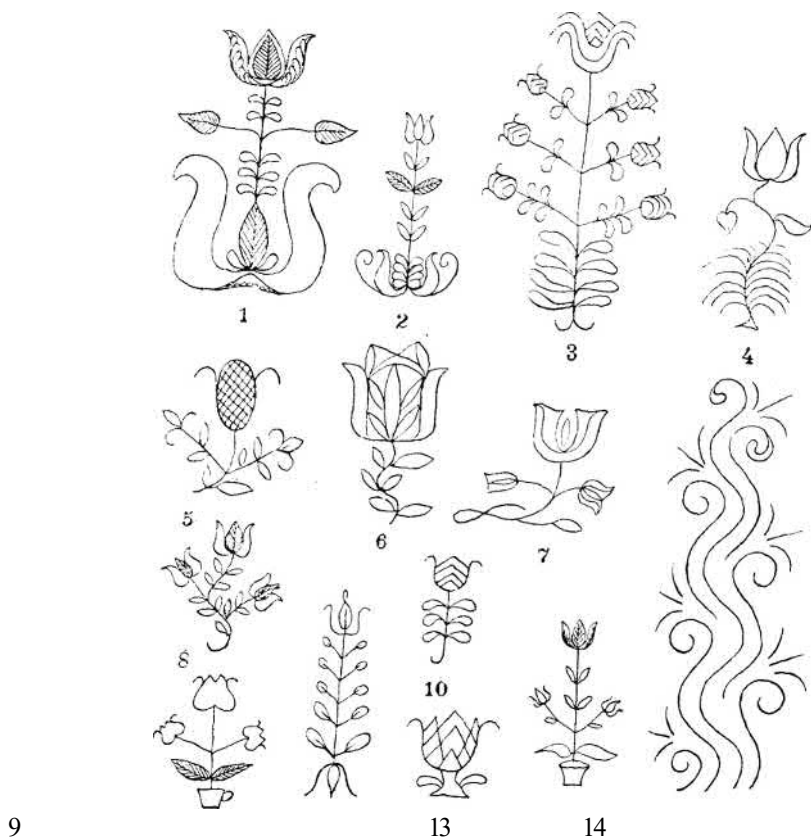
vén fejfa, a homlokán levő leveles ágak mintha a szemet, orrot is ki akarnák fejezni, a fej alatti előrészen mintha két kéz volna, e között pedig a szív. Öreg Kurucz István sírját díszíti e szép fejfa Magyarremetén. A 3. sz. az előbbinek gyöngébb variánsa a jánosfalvi temetőből. A 4. sz. is hatalmas méretű fejfa, nem irtották még ki a remetei rengetegeket, mikor ez készült. A következő 5. sz. egyébként igen kedvelt típus meglepően hasonlít a török turbános sírkövekhez. A 6. sz. hasonló, de zömökebb, mindkettő jánosfalvi. A 7. sz. díszesebb, tulipántos, tarkányi. A 8—9. sz. elnyultabb alak. A 10. sz. szélestetejű. Ali. sz. zárja be a fejes fejfák sorát. A 12. sz. ritkább alak. A 13. sz. a fejes és szabványos fejfák kombinációja A 8—13. sz. fejfák mind jánosfalviak. A 14. sz. tarkányi fejfa felső vége tökéletes mása a régi tarkányi női főkötőnek, úgy látszik szimbolikus jelentése van. A 15—16. sz. jánosfalvi fejfák egyebütt is elég gyakoriak. A 17—18. sz. fejfák tarkányiak, de máshol is láthatók. A 19. sz. jánosfalvi, a szabványos fejfák között a legdíszesebb.

Az Alföld felé a temetők szegényesebbek. A holtak iránti kegyeletet nem annyira a fejfák díszessége, mint inkább a nagysága fejezi ki. A fejfák ezen a vidéken már inkább sírkőformájúak. A 20. sz. gyantái fejfa is ilyenféle. A 21.

sz. szintén gyantái is sírkőhöz hasonló, de egy hatalmas tulipán koronázza. A 22. sz. tarkányi fejfák szintén sírkőalakúak, némi virágzással.

A következő két fejfa az alatta nyugvó egykori foglalkozását szimbolizálja. Néhai Bun János Gyantán halászgatott, Kutula Sándor pedig Tárkányban muzsikált, míg a halál ki nem szőlította az élők sorából.

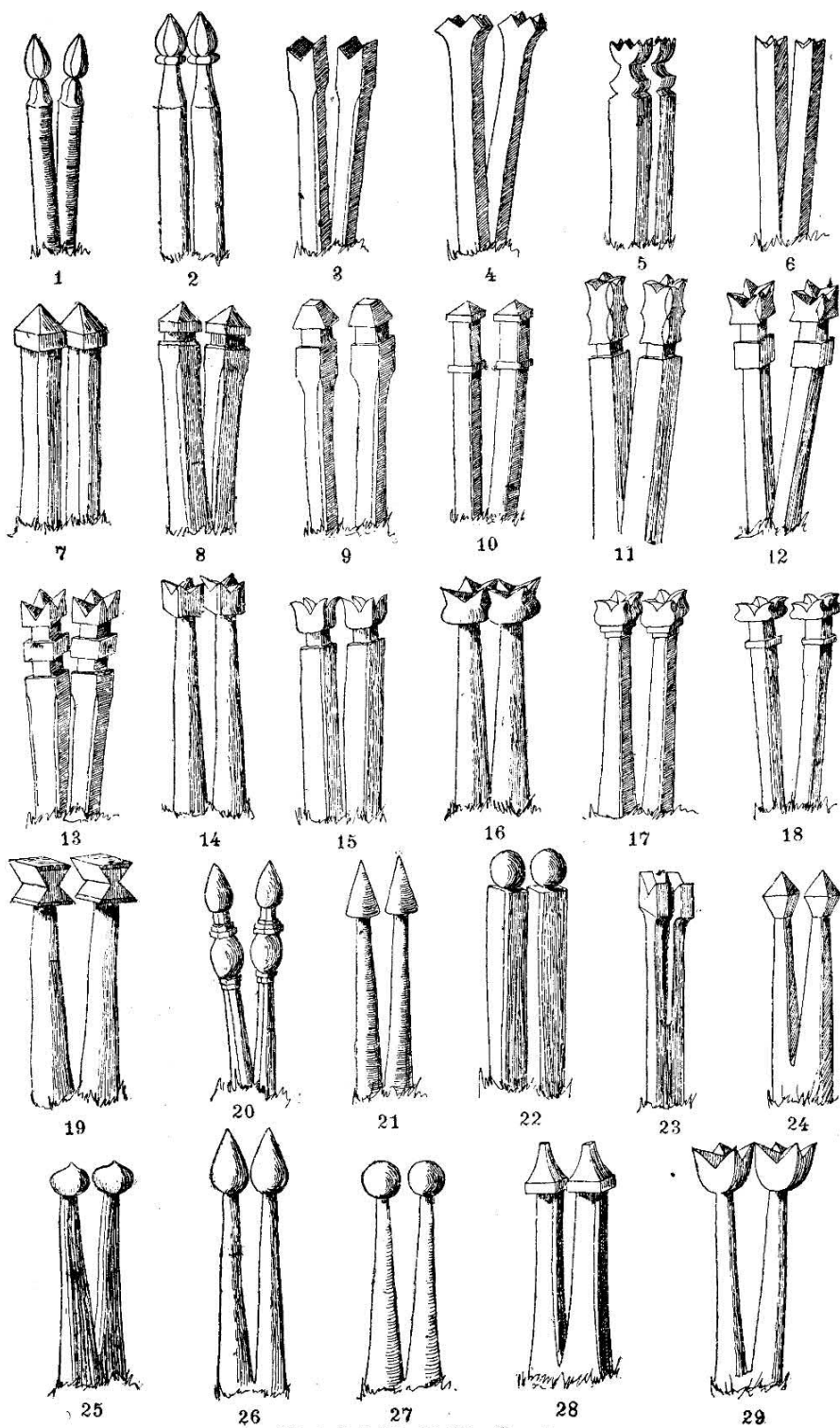
A sírkő az oláhoknál elég gyakori, de a magyaroknál régen nem volt valami nagyon kedvelt. Újabbán azonban terjed s főleg az alföldi vidékeken a jobb-

21. á. Fejfavirágok.

módú nép az ízléstelen és sablonos gyári márványkövek után kapkod. A 20. sz. ábrán látható három sírkő Tárkány temetőjének egyik sírkertjében látható, közülük a legrégebbi a legszebb.

A fejfát a magyar régen igen szépen kivirágozta (21. á.), de az újabb időben már nem nagyon bajlódik vele. Az 1—2. sz. virág régi fejfáról való, a legkedveltebb motívumok, a tulipán és rozsmaring ízlésesen vannak kombinálva. A 3. sz. újabb, primitívebb. A 4. sz. tulipánban végződő szomorúfűz. Az 5. sz. gránátalmás. A 6. sz. érdekes kompozíciójú tulipán. A 7. sz. igen primitív, s mint a 8—10. sz., ez is újabb eredetű. A 11—12. sz. régebbi, cserépből kinövő tulipánok. A 13. sz. rendkívül primitív tulipán. Az 1—13. sz. virág mind a tár-

22. á. Lábtúlváló fák. Gyanta.

kányi temető fejfáiról való. A 14. sz. hullámvonalas virágdísz a gyantái temetőből való, hasonló motívumokat az alföldi fejfákon gyakran találunk.

A fejfákon kívül van még a délbihari magyar síroknak egy érdekes dísz: a *lábtúl való fa*. Ez a fa egyebütt is előfordul és nem más, mint az a két bot, melyen a koporsót a sírhoz viszik. E botokat nem szokták hazavinni, hanem a sírba eresztik le a halott lábához, úgy hogy abból 2—3 arasz kintmarad a sír behatolása után is. Legtöbb helyen e fákra semmi művészetet nem pazarolnak, de Gyantán díszesen kifaragják, s míg a fejfákon a népművészet semmiféle formában nem nyilatkozik meg, a lábtúl való fák igen szépen faragottak,

A lábtúl való fa eredetileg két koporsóvivő rúd, melynek végét kifaragják. Később elveszíti tulajdonképeni szerepét, csak dísz lesz belőle. Négyszögletesre, vastagra faragják, úgy hogy akarva sem lehetne rajta koporsót vinni. Később már egy fatörzsből faragják, úgy hogy csak a földből kiálló része kétágú. Ezeket a díszes lábtúl való fákat csak Gyantán figyeltem meg, egyebütt egyszerűek. Magasságuk a föld felett $\frac{1}{2}$ 1 méter közt váltakozik.

Az 1. sz. gönbölyű rúdpár, melynek vége tojásdad gömbben végződik; a 2. sz. is ilyen, csak kissé díszesebb. A 3. sz. négyszögű, tompított élű, végei lefűrészelték. A 4. sz. úglátszik egy darabból van kettéfűrészelve, felső vége kétfelé ágazó. Az 5. sz. is kettéfűrészeltnek látszik, tulipántos. A 6. sz. négyszögletes, csipkés végű. A 7—10. sz. négyszögletes, tompított élű, mindegyik a gúlának különböző kombinációjában végződik. A 11—13. sz. buzogányos és tulipántos. A 14—18. már határozottan tulipán akar lenni. A 19. sz. kétoldalt rovátkolt, a 20. sz. egészen kopjafaszerű. A 21. sz. kúpos, a 22. sz. gömbös.

A következők már egy fatörzsből faragottak, tehát már teljesen elveszítették eredeti rendeltetésüket. A 23. sz. egészen primitív. A 24. sz. oktaéderhez, a 25—27. gömbhöz, a 28. piramishoz, a 29. tulipánhoz hasonló.

A lábtúl való fákhöz hasonlóan egybeolvasztott ikerfejfát is lehet látni a gyantái temetőben.

Újabban már a fejfák díszítésére sem fektetnek sok gondot, a faragás ezekről is elmarad, éppúgy, mint a házakról. A sírversek azonban érdekesek. Többnyire egészen népi gyártmányok, még is az ő tájnyelvükön szokták, pl.:

„Lőrincz Julianna a sírba leszállak
Édes panyóm' közt nyugalmat találak. “
„Antal Ferencz volt a nevem míg éltem,
Súlyos betegségem sírba döntte engem.“

„Itt nyugszik két kis testvér
Az ő lelkök már Istennél
E világot idehagyva
Áldás béke poraikra.“

¹ Nagyanyám